

Special Narrative Patterns for Narrating Samā' Stories in Sufi's Comprehensive Manual Books and Tezkire Books from Fourth to Sixth Century A.H

Zeinab Darvishi¹ , Salman Saket²

1. M. A. in Persian language & literature, Faculty of letters and humanities, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran. Email: zeinab.darvishi@alumni.um.ac.ir
2. Associate Professor, Persian Language & Literature, Faculty of Letters and humanities, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran. E-mail: saket@um.ac.ir

DOI: [10.22034/perlit.2024.64134.3732](https://doi.org/10.22034/perlit.2024.64134.3732)

Article Info	ABSTRACT
Article type: Research Article	Narratives serve as important tools of pedagogy within Sufi literature. Among the most profound and distinctive teachings highlighted throughout their texts is that of Samā'. A careful examination of pivotal Sufi works penned between the 4th to 6th centuries reveals that these narratives may be classified into thirteen distinct patterns. Each pattern has been assigned a title in this article. These stories are didactical in comprehensive manual books, while In Tezkire books, they are narrated to justify Samā' and legitimate it as one of the Sufi's customs. An analysis of the prevalence of these recurring patterns within comprehensive manual books and Tezkire books shows that authors of Tezkire books not only drew upon established patterns of comprehensive manual books in their works but also embraced the patterns "alternative perceptions arising from inner experiences" and "extraordinary actions" to reflect the unique insights and abilities of the sheikhs. Moreover, Attār among authors of Tezkire books is recognized as an innovator in narrating some common Samā' stories. A closer look at the stories of Samā' reveals that Sufis have used specific narrative patterns for narrating stories about some of their celebrated sheikhs, namely Junayd, Shibli, and Abu Sa'id Abu al-Khayr. The narrative patterns illustrate distinct preferences by Sufis for narrating stories about them.
Article history: Received 22 October 2024 Received in revised form 11 December 2024 Accepted 04 December 2024 Published online 22 July 2025	
Keywords: Samā', Tasawuf, stories, Narrative patterns, Structuralism	

Cite this article: Darvishi, Z., Saket, S. (2025). Special Narrative Patterns for Narrating Samā' Stories in Sufi's Comprehensive Manual Books and Tezkire Books from Fourth to Sixth Century A.H. *Persian Language and Literature*, 78 (251), 1-27. <http://doi.org/10.22034/perlit.2024.64134.3732>

© The Author(s).

Publisher: University of Tabriz.

Extended Abstract

Introduction

Narratives serve as important tools of pedagogy within Sufi literature. Among the most profound and distinctive teachings highlighted throughout their texts is that of *Samāʿ*. Sufis have pursued various educational objectives through the narratives or stories associated with *Samāʿ*, including preserving respect for the Pir, promoting honesty while avoiding hypocrisy, identifying different categories of listeners, comprehending poetry, and discerning which content should be heard. They also stress the importance of guiding disciples to accurately grasp both the status of the Pir and his unique interpretation of what is conveyed. These aims represent some of the primary educational purposes linked to recounting *Samāʿ* stories. The systematic organization found in comprehensive manual books and the articulation of their authors' propositions serve to elucidate these narratives' educational essence. Additionally, another aim for authors recounting these tales—particularly evident in biographical texts [*Tezkire* books]—is to confer legitimacy upon *Samāʿ* and affirm the authority of spiritual leaders.

Literature Review and Methodology

In recent years, a plethora of books and articles have emerged based on structuralist perspectives from scholars such as Propp, Greimas, Bremond, and Todorov. For instance, Khadish (2008) and Jalalipour (2012) investigated magical legends and mythological tales through Propp's lens. Nonetheless, works that specifically analyze Sufi narratives from a structuralist viewpoint include Taqi Purnamdariyan's *Didār ba Simurgh (Vision of Simurgh)* (2015), which examines the narrative structure within Attār's poetry in one chapter. Andisheh Ghadirian (2008) has also contributed to this discourse in his article titled "Structural and Narrative Features of Sufi Tales in the works of Attār," where he explores certain structural elements within Attār's narratives. Furthermore, Bameshki (2011) has utilized contemporary structuralist frameworks to analyze Masnavi stories in "Narratology of Masnavi Stories."

In recent decades, structuralism has established a significant presence within humanities and social sciences research, exerting considerable influence across these disciplines. Propp's methodology presented in "Morphology of the Folktale" has garnered attention from numerous scholars interested in analyzing Iranian storytelling structures. In this seminal work, he investigates folktales' structures by focusing on their constituent units, illustrating how these units interconnect within a narrative framework. His approach proves particularly effective for longer tales that encompass multiple structural components. This article seeks to draw inspiration from his methodology while addressing the unique characteristics inherent in *Samāʿ* stories—often concise—and aims to identify specific patterns within these stories.

Discussion

The majority of *Samāʿ* narratives are concise stories that adhere to particular structural frameworks. An analysis of several key Sufi texts from the 4th to 6th AH reveals that these stories can be classified into thirteen distinct patterns, illustrating their compliance with specific developmental stages.

Each pattern has been assigned a title in this article, namely: 1) the death of a Sufi; 2) the ecstatic state of a Sufi; 3) alternative perceptions arising from inner experiences; 4) extraordinary actions; 5) inquiries and discussions surrounding *Samāʿ*; 6) admonition and reminders by the Sheikh; 7) advocating *Samāʿ*/Sufi as a practitioner of *Samāʿ*; 8) dreams; 9) repentance; 10) disengagement of *Samāʿ*; 11) reproach; 12) testing a Sufi's sincerity; and 13) *Samāʿ* in the moments of death.

Conclusion

A number of these thirteen patterns exhibit a high frequency within the texts, indicating that stories categorized under them can range from ten instances to over eighty examples across various works. These patterns are: the death of a Sufi; the ecstatic state of a Sufi; alternative perceptions arising from inner experiences; extraordinary actions; inquiries and discussions surrounding *Samāʿ*; admonition and reminders by the Sheikh. Most of these prevalent patterns feature a central core accompanied by an

expanded form, which is typically enriched by descriptive elements and discussions regarding the experience of Samā'.

The nature of the authored works significantly impacts how these patterns are employed. Comprehensive manual books—primarily composed for educational purposes directed at disciples—tend to incorporate stories with a more pronounced educational dimension such as the death of a Sufi, the ecstatic state of a Sufi, inquiries and discussions surrounding Samā' and admonition and reminders by the Sheikh, compared to other narrative patterns. The intrinsic nature of Tezkire requires authors to not only utilize frequently occurring patterns found in comprehensive manual books but also to embrace patterns of alternative perceptions arising from inner experiences and extraordinary actions. The authors of Tezkire have particularly focused on these patterns due to their aim of documenting the conditions surrounding spiritual leaders while justifying and legitimizing Samā' practices. They emphasize the authority, status, and unique insights of these spiritual leaders; additionally, they have drawn upon the pattern advocating Samā' Sufi that defends practitioners of Samā' Sufi, which includes extraordinary actions in one of its expanded forms.

Furthermore, this article illustrates that among various authors who have recounted and compiled similar stories in their works—whether comprehensive manual books or Tezkire—Attār is recognized as an innovator in this field.

Moreover, a closer look at the stories of Samā' reveals that Sufis have used specific narrative patterns for narrating stories about some of their celebrated sheikhs, namely Junayd, Shibli, and Abu Sa'id Abu al-Khayr. The narrative patterns attached to their experiences illustrate distinct preferences: stories about Junayd often follow inquiries and discussions surrounding Samā', while those about Shibli lean toward the ecstatic state of a Sufi and alternative perceptions arising from inner experiences; narratives about Abu Sa'id Abu al-Khayr, in contrast, typically reflect alternative perceptions and advocate Samā' Sufi as a practitioner of Samā'.

Keywords: Samā', Tasawuf, Stories, Narrative patterns, Structuralism.

الگوهای روایی خاص در نقل حکایت‌های سماع در رساله‌های جامع و تذکره‌های صوفیان از سده ۴ تا ۶ ق

زینب درویشی^۱، سلمان ساکت^۲

۱. کارشناس ارشد، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران. رایانامه: zeinab.darvishi@alumni.um.ac.ir

۲. دانشیار، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران. رایانامه: saket@um.ac.ir

DOI: [10.22034/perlit.2024.64134.3732](https://doi.org/10.22034/perlit.2024.64134.3732)

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	نقل حکایت یکی از ابزارهای مهم برای تعلیم در متون صوفیه است. یکی از مهم‌ترین و متفاوت‌ترین تعلیم صوفیه که در بسیاری از آثار ایشان از آن سخن به میان آمده، سماع است. با بررسی تعدادی از مهم‌ترین آثار صوفیانه در بازه زمانی سده چهارم تا ششم هجری، آشکار شد که می‌توان این حکایت‌ها را در الگوهای سیزده‌گانه‌ای جای داد که در این مقاله هریک عنوانی دارند. الگوهای اول تا ششم بسامد بالایی در متون دارند. در رساله‌های جامع به دلیل ماهیت تعلیمی بودن آن‌ها، این حکایت‌ها با مقاصد تعلیمی روایت شده‌اند، حال آنکه در تذکره‌ها، این حکایت‌ها بیشتر با هدف مشروعیت‌بخشی به سماع و توجیه عمل مشایخ آورده شده‌اند. بر این اساس، بررسی بسامد هریک از الگوهای پرتکرار در رساله‌های جامع و تذکره‌ها نشان می‌دهد که صاحبان تذکره‌ها افزون بر بهره‌گیری از الگوهای رساله‌های جامع، به دلیل آنکه بر قدرت و درک و دریافت خاص مشایخ تأکید داشته‌اند، از الگوهای «دریافت دیگر برحسب احوال درونی» و «عمل خارق‌العاده» استقبال کرده‌اند و در میان صاحبان تذکره‌ها، عطار در نقل حکایت‌ها نوآوری‌هایی داشته‌است. همچنین بررسی حکایت‌های سماع بر مبنای الگوهای روایی آشکار کرد که صوفیان برای نقل حکایت‌های بعضی از مشایخ مشهور خود از الگوهای روایی خاصی بهره برده‌اند. سه صوفی معروف که حکایت‌های سماع آنان در متون صوفیه با شواهد مکرر و مشهوری آمده‌است، جنید، شبلی و ابوسعید ابوالخیر هستند. الگوهای روایی حکایت‌ها نشان می‌دهد که صوفیان گرایش داشته‌اند برای بیان حکایت‌های هریک از آنان الگوهای ویژه‌ای به کار برند.
کلیدواژه‌ها: سماع، تصوف، حکایت، الگوی روایی، ساختارگرایی.	

استناد: درویشی، زینب؛ ساکت، سلمان (۱۴۰۴). الگوهای روایی خاص در نقل حکایت‌های سماع در رساله‌های جامع و تذکره‌های صوفیان از سده ۴ تا ۶ ق. *زبان و ادب فارسی*، ۷۸ (۲۵۱)، ۲۷-۱. <http://doi.org/10.22034/perlit.2024.64134.3732>

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه تبریز.

۱. مقدمه

در دهه‌های اخیر یکی از گرایش‌های نظری که در مطالعات علوم انسانی و اجتماعی تأثیر زیادی گذاشته‌است، نظریه اصالت ساخت یا ساخت‌گرایی است که در آن روابط متقابل میان اجزای سازنده یک شیء یا یک موضوع بررسی می‌شود. یکی از مشهورترین پژوهش‌ها که درباره قصه‌های عامیانه و ساخت‌گرایی انجام شده‌است، پژوهش پراپ در حوزه بررسی قصه‌های عامیانه است. پراپ در اثر خود با عنوان ریخت‌شناسی قصه‌های پریان، با بررسی صد قصه، سی و یک واحد ساختاری استخراج کرده و سپس نشان داده‌است که چگونه این واحدها در یک قصه، با یکدیگر ترکیب شده‌اند. آثاری که او در پژوهش خود بررسی کرده، قصه‌های بلندی بوده‌اند که چندین واحد ساختاری به‌ترتیب در آن‌ها یافته شده‌است (پراپ، ۱۳۹۷: ۱۳).

در این مقاله به تأسی از پژوهش پراپ در حوز فولکلور، ابتدا حکایت‌های سماع از دو دسته از منابع صوفیه، یعنی رساله‌های جامع^۱ و تذکره‌ها استخراج، سپس الگوهای روایی آن‌ها مشخص و نام‌گذاری شده و در گام بعد، مجموعه‌ای از این حکایت‌ها با الگوی مشابه، ذیل هر الگو قرار گرفته‌است. البته طبیعی است تا حدودی الگوهای استخراج‌شده هم‌پوشانی داشته باشند، اما مضمون حکایت‌ها و مراحل آن‌ها مرز باریک بین الگوها را مشخص می‌کند.

تاریخ نخستین سماع‌های صوفیانه به‌درستی مشخص نیست. منابع در دسترس، کهن‌ترین مجالس را در اواخر سده سوم و اوایل سده چهارم نشان می‌دهند. یکی از کهن‌ترین و مشهورترین حکایت‌ها، حکایت ورود ذوالنون مصری به بغداد و سماع او در جمع مریدان است که در منابع با هدف تعلیم مریدان برای رعایت حرمت پیر و پرهیز از تواجد نقل شده‌است. اصولاً صوفیان با هدف آموزش مریدان در جهت نگاهداشت حرمت پیر، لزوم رعایت صداقت و دوری از ریا، چگونگی فهم شعر و اینکه چه محتوایی باید شنیده شود و همچنین گوشزدکردن به مریدان برای داشتن درک درست از جایگاه پیر و فهم متفاوت او از محتوای آنچه می‌شنود، حکایت‌های سماع را به صورت‌های مختلفی نقل کرده‌اند. کوشش صوفیه برای بهره‌گیری از حکایت‌ها در آثارشان با توجه به هدفی که داشته‌اند، یعنی تعلیم مریدان یا ذکر احوال مشایخ، سبب شده‌است که از الگوهای روایی مختلفی در هریک از این آثار بهره گیرند. مؤلفان رساله‌های جامع که با هدف تعلیم مریدان آن‌ها را نوشته‌اند، با شیوه تبویب و بیان گزاره‌ها برای توضیح حکایت‌ها، در صدد تعلیم سماع صحیح به مریدان بوده‌اند، حال آنکه در تذکره‌ها که با هدف مشروعیت‌بخشی به سماع و قدرت مشایخ نوشته شده‌اند، بیشتر حکایت‌ها فقط گردآوری شده‌اند.

از مجموع آثار بررسی‌شده، ۲۴۹ حکایت درباره سماع گردآوری شد، با ملاحظه اینکه تعدادی از حکایت‌های سماع در رساله‌های جامع، از پیکره تحقیق کنار گذاشته شدند؛ چراکه بعضی از آن‌ها درباره شنیدن شعر و آواز به‌طور کلی و لذت از آن است، یا درباره رقصیدن به دلیل خوشحالی برای انجام عملی است که حکایت‌های بررسی‌شده در این مقاله به‌کلی با آن‌ها متفاوت است. به سخن دیگر، صوفیان این حکایت‌ها را بیشتر برای نشان دادن سابقه توجه به شعر و آواز و رقص در اسلام و لذت بردن از آن بیان کرده‌اند و جنبه سرگرمی آن‌ها را مدنظر داشته‌اند؛ بنابراین، موضوع آن‌ها «سماع» به‌مثابه عملی که به حظ روحانی می‌انجامد، نیست. برای نمونه، بسیاری از حکایت‌های سماع عابسه، در این دسته قرار می‌گیرند. با این‌همه، حکایت‌هایی از پیامبر(ص) و اصحاب ایشان که هنگام سماع قرآن متأثر شده‌اند و یا در گذشته‌اند، در پیکره حکایت‌های این پژوهش قرار گرفته‌است.

در دسته دیگر از حکایت‌ها که گزارش‌های مؤلفان صوفی برای نشان دادن رواج سماع و توجیه آن است، صوفیان

۱. پورجوادی کتب صوفیانه‌ای را که صوفیان برای بیان مسائل اعتقادی و دستورات عملی خود برای مریدان تألیف کرده‌اند، دستینه یا رساله‌های جامع خوانده‌است (پورجوادی، ۱۳۸۷: ۱۵/ ۴۹۲-۴۹۳).

عادت‌های مشایخ را توصیف کرده‌اند، یا در آن‌ها عمل خاصی انجام نمی‌شود و فقط به گفتن نام تعدادی از مشایخ که اهل سماع بوده‌اند، بسنده شده‌است^۱، به همین دلیل از تحقیق کنار گذاشته شده‌اند.

«سماع» در حکایت‌های پیکره‌ای پژوهش، با توسع معنایی به کار رفته‌است؛ یعنی شنیدن آواز، موسیقی، بیت، قرآن، ذکر و عبارت عادی. درواقع هرآنچه که منجر به اثرگذاری حالتی بر صوفی و غیر او از راه حس شنیدن شده باشد. همچنین در این الگوها، گاهی برای شخصیت‌ها به‌طور قراردادی از واژه «صوفی» و «شیخ» استفاده شده‌است؛ چراکه گاه شخصیت‌های حکایت، پیامبر(ص)، صحابه و ... هستند.

۲. پیشینه

در سال‌های اخیر کتاب‌ها و مقاله‌های بسیاری براساس دیدگاه‌های ساختارگرایانی مانند پراپ^۲، گریماس^۳، برمون^۴ و تودوروف^۵ نوشته شده‌است. پژوهشگران در این آثار بیشتر در پی تطبیق الگوهای ساختاری حکایت‌های آثار فارسی با ساختارهای ارائه‌شده از سوی ساختارگرایان بوده‌اند. برای مثال پگاه خدیش با تغییراتی در ساختارهای ارائه‌شده پراپ به بررسی افسانه‌های جادویی ایرانی^۶ پرداخته‌است. همچنین بهرام جلالی‌پور (۱۳۹۱) به ریخت‌شناسی قصه‌های اساطیری و پهلوانی شاهنامه فردوسی براساس روش ولادیمیر پراپ پرداخته‌است. اما یکی از اولین و مفصل‌ترین مباحث درباره کشف ساختار روایی حکایت‌های صوفیانه، گفتار تقی پورنامداریان در کتاب *دیار با سیمرغ* درباره شیوه داستان‌پردازی عطار است. او در فصل «نگاهی به داستان‌پردازی عطار» منظومه‌های عطار را به‌لحاظ ساختار روایی بررسی کرده‌است (پورنامداریان، ۱۳۹۴: ۲۰۵-۲۳۲). همچنین آثار بسیاری در قالب مقاله و کتاب درباره شیوه‌های داستان‌پردازی صوفیان با توجه به دیدگاه‌های ساختارگرایان به رشته تحریر درآمده‌است. برای مثال اندیشه قدیریان (۱۳۸۷) در مقاله مستخرج از رساله دکتری خود با عنوان «ویژگی‌های ساختاری و روایتی حکایت‌های مشایخ در مثنوی‌های عطار» تا حدودی به بررسی ساختاری حکایت‌های عطار پرداخته‌است و بامشکی (۱۳۹۰) در *روایت‌شناسی داستان‌های مثنوی* با توجه به دیدگاه ساختارگرایان معاصر که در آن‌ها توجه روایت‌شناسان تنها به توصیف صرف رویدادهای ساختاری نیست، بلکه به «شیوه ارتباط» معطوف است، حکایت‌های مثنوی را بررسی کرده‌است. اما تاکنون اثری که به کشف الگوهای روایی حکایت‌های سماع پرداخته باشد، یافته نشد. همچنین در بسیاری از آثار چنان‌که پیشتر اشاره شد، الگوی پراپ برای ریخت‌شناسی قصه با تغییراتی استفاده شده‌است. در این مقاله، الگوهای تازه‌ای از حکایت‌ها استخراج شده و هریک نام‌گذاری شده‌اند.

۳. الگوهای روایی حکایت‌های سماع و نسبت شیوه روایت‌گری صوفیان با نوع اثر تألیفی

به باور پورجوادی، آثار صوفیانه‌ای که در فاصله سده چهارم تا ششم تألیف شده‌اند، دربردارنده مطالب تازه‌ای درباره سماع هستند. غزالی با توجه به منابع مهم پیش از خود، در کتاب *حیاء علوم‌الدین* به‌طور مفصل به سماع پرداخته‌است. به همین دلیل، آثار سده هفتم به بعد، به پیروی از *حیاء علوم‌الدین* تألیف شده‌اند و نکته‌های تازه کمتری در آن‌ها یافته می‌شود (پورجوادی، ۱۳۸۱: ۴).

۱. برای مثال در گزارش زیر برای نشان دادن رواج سماع از بومروان قاضی یاد شده‌است که کنیزکان مغنیه داشت:

«و ما بو مروان قاضی را دریافتیم و او کنیزکان داشت که مردان را الحان شنوایندندی، و ایشان را برای صوفیان مغنیه گردانیده بود» (غزالی، ۱۳۷۳: ۲/ ۵۸۴-۵۸۵).

2. Propp

3. Greimas

4. Bermond

5. Todorov

۶. خدیش اصطلاح افسانه‌های جادویی را به‌جای قصه‌های پریان که اثر پراپ به این صورت ترجمه‌شده، آورده‌است (برای اطلاع بیشتر نک. پگاه خدیش، ۱۳۸۷: بخش کلیات).

۲۶۵، ۲۱۳-۲۷۵؛ ۱۳۶۷: ۲۰-۲۲). از این رو، در این پژوهش علاوه بر *احیاء علوم‌الدین* از آثار اولیه درباره سماع که منابع اصلی غزالی در *احیاء علوم‌الدین* نیز بوده‌اند، یعنی *اللمع فی التصوف*، *تهذیب الاسرار*، *رساله قشیری* (ترجمه فارسی آن) و *کشف‌المحجوب* استفاده شد. در میان آثار تذکره‌ای به *حلیه الاولیا*، *طبقات‌الصوفیه سلمی*، *طبقات‌الصوفیه انصاری* و *تذکره‌الاولیای عطار* رجوع شد که از مهم‌ترین آثار تذکره‌ای در بازه زمانی سده چهارم تا ششم هستند. کارکرد تعلیمی در رساله‌های جامع هنگام نقل حکایت‌های سماع، کاملاً آشکار است. برای مثال زمانی که سرآج در فصل سماع از اثر خود، به گردآوری حکایت‌های سماع درباره مشایخ پرداخته، بخشی از این حکایت‌ها را براساس مرتبه مشایخ دسته‌بندی کرده‌است تا احوال مستمعان را با درجات مختلف که به تعبیر او مریدان و مبتدیان، مشایخ متوسط و خصوص‌الخصوص و اهل کمال در سماع‌اند، برای مریدان و خوانندگان خود توصیف کند تا از یک طرف، آنان را تعلیم دهد و از طرف دیگر از سوء برداشت آنان درباره احوال مشایخ و اعمال آنان در سماع جلوگیری کند (سرآج، ۱۹۱۴: ۲۸۵، ۲۸۸، ۲۹۲)؛ یا خرگوشی با تأکید بر جایگاه برتر کسانی که با سماع قرآن در گذشته‌اند در مقایسه با دیگر شنوندگان، بابت اثر خود به مستمعان قرآن اختصاص داده‌است (خرگوشی، ۲۰۱۰: ۴۴۲-۴۴۹)؛ از این رو در این دسته از آثار، الگوهایی که ماهیت تعلیمی آن‌ها آشکار است، مانند الگوی پرسش و گفت‌وگو درباره سماع و تنبّه و تذکر شیخ و الگوهایی که شدت سماع را بر مستمعان حقیقی می‌نمایانند، مانند درگذشت صوفی و وجد و تواجد صوفی، بیش از بقیه الگوها یافته می‌شود. در آثار تذکره‌ای مانند *طبقات‌الصوفیه سلمی* و *انصاری* و *تذکره‌الاولیای عطار*، بسیاری از حکایت‌ها با حکایت‌های رساله‌های جامع مشترک‌اند یا با الگوهای روایی یکسان با رساله‌های جامع نقل شده‌اند؛ جز آنکه در این دسته از آثار، با توجه به آنکه مؤلفان، به‌طور خاص به ذکر احوال مشایخ پرداخته‌اند، بر قدرت آنان که گاه با انجام اعمال خارق‌العاده‌ای که بخشی از آن‌ها در سماع انجام می‌شده‌است، تأکید کرده‌اند یا فهم متفاوت مشایخ را به دلیل داشتن جایگاه برتر در مقایسه با مریدان و شنوندگان دیگر، برجسته کرده‌اند؛ به همین دلیل الگوی عمل خارق‌العاده و دفاع از سماع که در بعضی از حکایت‌ها، دارای مرحله عمل خارق‌العاده است و الگوی دریافت دیگر برحسب احوال درونی، در تذکره‌ها بیش از رساله‌های جامع وجود دارد. البته احتمال می‌رود با افزودن بر دامنه متون بتوان الگوهای بیشتری یافت؛ برای مثال در حکایت‌های کتب سیر مشایخ که در دامنه منابع این پژوهش نیستند، مانند *اسرارالتوحید* و *مناقب‌العارفین* که حکایت‌های مفصل‌تری دارند، می‌توان الگوهای مشترک با مراحل متنوع‌تر یا الگوهایی متفاوت در مقایسه با الگوهای رساله‌های جامع و تذکره‌ها یافت.

در این مقاله، الگوهای حکایت‌های سماع استخراج و هر الگو براساس مضمون کلی حکایت‌های ذیل آن نام‌گذاری شده‌است. برای هریک از این الگوها، یک نمونه حکایت آورده شده و به سایر حکایت‌های ذیل الگو با توجه به شماره صفحه و کلیدواژه/کلیدواژه‌هایی از آن در متن اثر، در جدول ذیل هر الگو آمده‌است. گرفتن بسامد به این صورت بوده‌است که حکایت‌های مرتبط با هر الگو گردآوری و با توجه به مأخذ حکایت در جدول قرار گرفت و شماره‌گذاری شد. جدول از سه بخش اصلی «رساله‌های جامع»، «تذکره‌ها» و «حکایت‌های مشترک در دو دسته از آثار» تشکیل شده‌است. بخش «حکایت‌های مشترک در دو دسته از آثار» به حکایت‌هایی اختصاص دارد که در هر دو دسته رساله‌های جامع و تذکره‌ها آمده و مکرر نقل شده‌اند. به این دلیل ستون جداگانه آورده شد تا تعداد حکایت‌های ذیل رساله‌های جامع و تذکره‌ها دقیق‌تر باشد و خواننده متوجه تفاوت بارز در بسامد الگوهای حکایت‌ها در دسته‌های مختلف رساله‌های جامع و تذکره‌ها باشد. در بخش چهارم نیز بسامد مجموع حکایت‌ها بیان شده‌است که آشکار شود چه الگوهایی در متون بسامد بالایی دارند. چهار حکایت نیز از دو الگو پیروی می‌کنند که در پاورقی توضیح مربوط به آن‌ها آورده شده‌است و در بسامد نهایی حذف شده‌اند. الگوی هشتم تا سیزدهم از الگوهای کم‌بسامد به شمار می‌روند، به همین دلیل بهتر بود تا زمانی که حکایت‌های بیشتری برای آن‌ها یافته نشده‌است، از نظر دادن درباره آن‌ها پرهیز کرد. از این رو، فقط برای تکمیل اطلاعات در مقاله آورده شدند.

گردآوری حکایت‌ها آشکار کرد که صوفیان به حکایت‌پردازی درباره تعدادی از مشایخ رغبت زیادی داشته‌اند. از بین مشایخ متفاوتی که حکایت‌های آن‌ها نقل شده‌است، حکایت‌های جنید، شبلی و ابوسعید ابوالخیر بسامد بیشتری در مقایسه با بقیه دارد. بر طبق بسامدی که از حکایت‌های گردآوری شده گرفته شد، ۱۶ حکایت درباره جنید، ۱۹ حکایت درباره شبلی و ۱۴ حکایت درباره ابوسعید نقل شده‌است. این در حالی است که نهایتاً ۳ یا ۴ حکایت درباره مشایخ دیگر نقل شده‌است. بررسی حکایت‌های این مشایخ براساس الگوهای روایی نشان داد که صوفیان از الگوهای خاصی برای بیان حکایت‌های سماع برای مشایخی که نام آنان برده شد، بهره گرفته‌اند. آنان با الگوی پرسش و گفت‌وگو بسیاری از حکایت‌های جنید را روایت کرده‌اند؛ همچنین الگوی وجد و تواجد صوفی و دریافت دیگر برحسب احوال درونی را برای نقل بسیاری از حکایت‌های شبلی به کار برده‌اند و الگوی دفاع از سماع نیز به حکایت‌های ابوسعید ابوالخیر اختصاص دارد؛ همچنین تعدادی از حکایت‌های ابوسعید با الگوی دریافت دیگر روایت شده‌است. در ادامه به هریک از الگوها و حکایت‌های مربوط به آن‌ها پرداخته می‌شود.

۳-۱. درگذشت صوفی

یکی از الگوهای رایج حکایت‌های سماع درباره درگذشت صوفی در سماع است. در این الگو سماع، سبب درگذشت صوفی می‌شود و می‌توان مراحل آن را به شکل (صوفی سماع می‌کند ← می‌میرد) نشان داد. صوفیان در این الگو که الگویی رایج و پربسامد در رساله‌های جامع و تذکره‌ها است، به نقل حکایت‌هایی پرداخته‌اند که مشایخ، مریدان و حتی حیوانات به دلیل تأثیر سماع جان باخته‌اند. به این الگو و الگوی وجد و تواجد صوفی مرحله / مراحل دیگری نیز افزوده می‌شود. درواقع این الگو و الگوی مشابه آن (وجد و تواجد صوفی)، به‌مثابه هسته حکایت‌های دیگری قرار می‌گیرند. در این حکایت‌ها، از صوفیان درباره تجربه سماعشان پرسش می‌شود یا خود به توصیف آن می‌پردازند. شاهی برای الگوی روایی هسته این حکایت‌ها، حکایتی درباره ابوجهیر است که در فصل سماع رساله‌های جامع، مکرر است:

ابوجهیر از بزرگان تابعین بود، صالح مری آیتی برخواند، شَهَقه‌ای از وی جدا شد و از دنیا برفت (هجویری، ۱۳۹۶: ۵۷۹؛ نیز ← سراج، ۱۹۱۴: ۲۸۱؛ غزالی، ۱۳۷۳: ۲/ ۶۴۲).

همان‌طور که گفته شد در حکایت‌های گسترش‌یافته، مراحل به هسته حکایت، افزوده شده‌است که می‌توان به‌صورت زیر آن‌ها را نشان داد:

صوفی سماع می‌کند ← از تجربه خود سخن می‌گوید ← می‌میرد.
یا

صوفی سماع می‌کند ← می‌میرد ← دیگران از تجربه او سخن می‌گویند.

برای مثال در یکی از حکایت‌های سماع با حضور ابوسعید ابوالخیر، ابوسعید درباره درگذشت جوانی در سماع سخن گفته‌است: نقل است که [ابوسعید ابوالخیر] در پنج ده مجلس می‌گفت و این بیت می‌گفت: تا کی باشم من به امیدت نگران/ کین وعده تو را نه سر پدید است، نه کران. جوانی برخاست و آهی بکرد و جان بداد. شیخ گفت: اینک سری پدید آمد (عطار، ۱۳۹۷: ۱/ ۸۹۷).

جدول ۱. بسامد حکایت‌های الگوی در گذشت صوفی در رساله‌های جامع و تذکره‌ها با توجه به شماره صفحه و کلیدواژه‌های حکایت در متن

رساله‌های جامع	تذکره‌ها	مشترک	مجموع
۱. ابوچهیر (سراج، ۱۹۱۴: ۲۸۱؛ هجویری، ۱۳۹۶: ۵۷۹؛ غزالی، ۱۳۷۳: ۲/ ۶۴۲)	۱. ابوالقاسم سایح (انصاری، ۱۳۶۲: ۵۷۳)	۱. نوری (سراج، ۱۹۱۴: ۲۱۰، ۲۹۰؛ قشیری، ۱۳۷۴: ۵۲۹؛	۳۸ [۱ حکایت دوالگویی است]
۲. پریان (سراج، ۱۹۱۴: ۲۸۲؛ خرگوشی، ۲۰۱۰: ۴۴۸؛ هجویری، ۱۳۹۶: ۵۷۵؛ غزالی، ۱۳۷۳: ۲/ ۶۴۳)	۲. حسن خیاط (انصاری، ۱۳۶۲: ۳۹۲)	غزالی (ترجمه)، ۱۳۷۳: ۲/ ۶۲۷	
۳. درویش (سراج، ۱۹۱۴: ۲۸۵؛ هجویری، ۱۳۹۶: ۵۹۶)	۳. ایوب نجار (انصاری، ۱۳۶۲: ۵۷۳)	۴. درویش/ مسجد (انصاری، ۱۳۶۲: ۵۷۳)	
۴. مرد/ ذکر (سراج، ۱۹۱۴: ۲۸۵)	۴. درویش/ مسجد (انصاری، ۱۳۶۲: ۵۷۳)	۵. اشنانی (انصاری، ۱۳۶۲: ۵۱۳ - ۵۱۴)	
۵. رودباری/ جوان (قشیری، ۱۳۷۴: ۶۲۱؛ سراج، ۱۹۱۴: ۲۸۷ - ۲۸۶)	۵. اشنانی (انصاری، ۱۳۶۲: ۵۱۳ - ۵۱۴)	۶. بوبکر حرمی (انصاری، ۱۳۶۲: ۵۷۲)	
۶. جوان/ قلب (خرگوشی، ۲۰۱۰: ۴۳۵)	۷. ثعلبه بن عبدالرحمن/ پیامبر (ص) (سلمی، ۱۹۶۰: ۱۲۲ - ۱۲۳؛ حافظ ابونعیم، بی‌تا: ۳۳۰ - ۳۳۱)	۷. ثعلبه بن عبدالرحمن/ پیامبر (ص) (سلمی، ۱۹۶۰: ۱۲۲ - ۱۲۳؛ حافظ ابونعیم، بی‌تا: ۳۳۰ - ۳۳۱)	
۷. غرق/ فرات (خرگوشی، ۲۰۱۰: ۴۴۳، ۴۴۶؛ غزالی، ۱۳۷۳: ۲/ ۶۴۴)	۸. ابن وهب/ احوال القیامه (حافظ ابونعیم، بی‌تا: ۳۲۴/۸)	۳. درویش/ کوشک (سراج، ۱۹۱۴: ۲۸۵ - ۲۸۶؛ هجویری، ۱۳۹۶: ۵۹۶ - ۵۹۷؛ قشیری، ۱۳۷۴: ۶۱۲ - ۶۱۴؛ غزالی، ۲/ ۶۲۱ - ۶۲۲؛ انصاری، ۱۳۶۲: ۵۷۳ - ۵۷۴)	
۸. زن/ قاری (خرگوشی، ۲۰۱۰: ۴۴۴ - ۴۴۵)	۹. ابوحنان (حافظ ابونعیم، بی‌تا: ۸۵/۲)	۴. جبله/ زریق (سراج، ۱۹۱۴: ۲۸۷؛ قشیری، ۱۳۷۴: ۵۹۰؛	
۹. جوان/ اهل فارس (خرگوشی، ۲۰۱۰: ۴۴۵ - ۴۴۶)	۱۰. یحیی بن سعید (حافظ ابونعیم، بی‌تا: ۳۸۲/۸)	انصاری، ۱۳۶۲: ۵۷۴ - ۵۷۵)	
۱۰. پرنده/ سمون (قشیری، ۱۳۷۴: ۵۶۵؛ عطار، ۱۳۹۷: ۵۴۳/۱)	۱۱. ولد (حافظ ابونعیم، بی‌تا: ۱۸۹/۱۰)	۵. علی بن فضیل عیاض (خرگوشی، ۲۰۱۰: ۴۴۴؛	
۱۱. پیرزن/ کوفه (هجویری، ۱۳۹۶: ۵۷۹ - ۵۸۰)	۱۲. زراره/ بنی قشیر (حافظ ابونعیم، بی‌تا: ۲۵۹ - ۲۵۸)	انصاری، ۱۳۶۲: ۳۴؛ غزالی، ۱۳۷۳: ۲/ ۶۴۲)	
۱۲. درویش/ بیت (هجویری، ۱۳۹۶: ۵۹۷)	۱۳. مناجات‌کننده/ منصور عمار (عطار، ۱۳۹۷: ۴۲۰/۱)		
۱۳. درویش/ بیت (هجویری، ۱۳۹۶: ۵۹۷ - ۵۹۸)	۱۴. ابوسعید/ جوان (عطار، ۱۳۹۷: ۸۹۷/۱)		
۱۴. درویش/ آذربایجان (هجویری، ۱۳۹۶: ۵۹۸)			
۱۵. شتران/ حادی (سراج، ۱۹۱۴: ۲۷۰ - ۲۷۱؛ هجویری، ۱۳۹۶: ۵۸۳ - ۵۸۴؛ قشیری، ۱۳۷۴: ۵۹۸ - ۵۹۹؛ غزالی، ۱۳۷۳: ۳/ ۲۷۴) ^۱			
۱۶. مسور بن مخرمه (خرگوشی، ۲۰۱۰: ۴۴۵)			
۱۷. همنشین سلمان فارسی (خرگوشی، ۲۰۱۰: ۴۴۶؛ غزالی، ۱۳۷۳: ۲/ ۶۴۴)			
۱۸. جوان/ شبلی (خرگوشی، ۲۰۱۰: ۴۴۹)			
۱۹. صوفی/ آیه (غزالی، ۱۳۷۳: ۲/ ۶۴۳)			

مشایخ صوفیه سماع و مستمعان را به اقسام دوگانه، سه گانه و گاه بیش از آن تقسیم کرده‌اند. در بعضی از این تقسیم‌بندی‌ها سماع با اصطلاحات فقهی حلال، حرام، مستحب و ... و در بعضی دیگر با اصطلاحات خاص تصوف مانند طبع، حال، رب، مرید و مبتدی، مشایخ متوسط و خاصان و در برخی دیگر؛ گوش به انواعی مانند گوش باطن و گوش ظاهر تقسیم شده‌است. اما در همه این تقسیم‌بندی‌ها، کانون مرکزی تقسیم‌بندی، نوع مستمع و فهم اوست. یکی از قدیمی‌ترین تقسیم‌بندی‌هایی که صوفیان درباره

۱. با توجه به آنکه در این حکایت شتران تلف شده و درویش بیهوش می‌شود این حکایت دارای الگوی وجد و تواجد نیز هست، بنابراین دو الگویی است و برای جلوگیری از تکرار در بسامدگیری از بسامد نهایی حکایت‌ها حذف شد.

تفاوت فهم مستمعان بیان کرده‌اند، سخنی از حسین بن بندار رازی است که در آن مستمعان به سه دسته مستمع به طبع، حال و حق تقسیم شده‌اند (سراج، ۱۹۱۴: ۲۷۸؛ قشیری، ۱۳۷۴: ۶۰۷). صوفیان حکایت‌های بسیاری را نیز برای تبیین بحث فهم و اقسام مستمعان گردآورده‌اند؛ برای مثال حکایت شتران/ حادی (جدول ۱، رساله‌های جامع، حکایت ۱۵)، به‌منظور توجه دادن به نوع فهم متفاوت گردآوری شده‌است. سراج هنگام نقل حکایت توضیحی در ادامه تقسیم‌بندی بندار رازی آورده‌است؛ به نظر او قسم اول مستمعان، عوام هستند که سماع آنان وابسته به طبع و سرشت بشری است و مشابه است با بسیاری از جانوران که طبع و سرشت آن‌ها اقتضا می‌کند که از آوای خوش تأثیر بگیرند مانند شتران در حکایت اشاره‌شده؛ نوع دوم، صوفیانی هستند که بنابر احوال و با توجه به حالات درونی خود سماع می‌کنند، به همین دلیل است که گاه می‌گیرند، گاه به طرب می‌آیند و گاه امیدوار و ناامید می‌شوند، مانند حکایت‌های ابوالحسن نوری (جدول ۱، مشترک، حکایت ۱) و درویش/ کوشک (جدول ۱، مشترک، حکایت ۳)؛ اما دسته سوم کسانی هستند که سماع آنان حقیقی و بالله، لله، من الله و الی الله است؛ چراکه از احوال گذشته، از افعال فانی شده و به وصال رسیده‌اند (سراج، ۱۹۱۴: ۲۷۸-۲۷۹)؛ او برای این دسته از این الگو استفاده نکرده‌است؛ چراکه آنان صوفیانی هستند با ظرفیتی بالا که به سماع قرآن پرداخته یا به حالات ظاهری خود مسلط‌اند، مانند حکایت سهل بن عبدالله و جنید/ سکون (جدول ۲، رساله‌های جامع، حکایت ۲۶، ۲۷؛ مشترک، حکایت ۵).

گوشزد کردن سماع صحیح به مریدان و صدق در آن؛ اشاره غزالی در حکایت نوری (جدول ۱، مشترک، حکایت ۱)؛ بازداشتن فاسقان از گناه با سماع؛ اشاره هجویری در حکایت درویش/ کوشک (جدول ۱، مشترک، حکایت ۳) از دیگر نکات تعلیمی برای حکایت‌های این الگوست. همان‌طور که پیشتر اشاره شد نحوه روایت با توجه به تذکره یا تعلیمی بودن آن‌ها در یک حکایت واحد متفاوت می‌شود. در حکایت درویش/ کوشک نیز فقط انصاری سماع جوان را همراه با پاکوبی توصیف کرده‌است (همان). گاه مؤلفان صوفی، با آنکه از یک الگو استفاده کرده‌اند، اما محتوایی بدیع و کم‌تکرار عرضه کرده‌اند. برای مثال خرگوشی از درگذشت جوانی بر اثر سماع با بیان خارج شدن قلب او از بدنش یاد کرده‌است (جدول ۱، رساله‌های جامع، حکایت ۶)، یا عطار سماع نوری را پیش از درگذشت به نحوی توصیف کرده‌است که پایانی کاملاً متفاوت نسبت به دیگر نمونه‌های آن یافته‌است (جدول ۱، مشترک، حکایت ۱):

خویشتن را بر آنجا انداخت و نی به پهلوی او درمی‌شد و خویشتن را از آنجا برمی‌کشید و باز بر آنجا می‌زد و الله الله می‌گفت تا بی‌خود شد. نگاه کردند بر سر هر نی از خون او «الله» نوشته بود (عطار، ۱۳۹۷: ۱/ ۴۹۴).

۳-۲. وجد و تواجد صوفی

الگوی دیگر مشابه با الگوی درگذشت صوفی است با این تفاوت که حالاتی جز مرگ به صوفی در سماع عارض می‌شود. این حالات شامل بانگ، گریستن، بیهوشی، لرزش، آمد و شد، برخاستن و ... است. این الگو نیز، یکی از الگوهای رایج برای نقل حکایت سماع است؛ چراکه صوفیان با این الگو تأثیر بیت، شعر، آوای قرآن، ساز و آواز، وعظ و در مجموع محتوایی را که بر شنونده اثر می‌گذارد، نشان داده‌اند. همچنین آنان برای تأکید بر این تأثیر، حکایت‌هایی درباره عارض شدن حالات بر اشیا و حیوانات بر اثر شنیدن مواعظ مشایخ یا مجالس سماع، نقل کرده‌اند. سکون مشایخ در سماع و عارض نشدن هیچ‌گونه حالت بر آنان بهترین نمونه وجد معرفی شده که در حکایت مشهور سماع جنید آمده‌است^۱. این الگوی روایی، عرصه خوبی برای بیان حکایت‌های شبلی نیز با توجه به تصویری که از جنون شبلی در متون صوفیانه وجود دارد، برای صوفیان بوده‌است و صوفیان

۱. نک. جدول ۲، حکایت ۵، مشترک.

حکایت‌هایی درباره وجد و تواجد او با این الگو روایت کرده‌اند. هسته این الگو به صورت (صوفی سماع می‌کند ← حالاتی بر او عارض می‌شود) است و شکل گسترش یافته آن نیز تا حدودی مشابه با الگوی پیشین است: صوفی سماع می‌کند ← حالاتی بر او عارض می‌شود ← از تجربه خود سخن می‌گوید / دیگران از تجربه او سخن می‌گویند / می‌پرسند. حکایت ابراهیم ادهم از حکایت‌هایی است که هسته این الگو را به خوبی نشان می‌دهد:

ابراهیم ادهم چون از کسی شنیدی که (إِذَا السَّمَاءُ انشَقَّتْ) (الانشقاق (۸۴)، ۱) می‌خواند، مفاصل او مضطرب شدی و اندام وی لرزیدی (خرگوشی، ۲۰۱۰: ۴۴۳؛ غزالی، ۱۳۷۳: ۲/ ۶۴۳).

همچنین حکایتی از سهل بن عبدالله، نمونه گسترش یافته این الگوست:

احمد بصری گوید: سهل بن عبدالله را بسیار خدمت کردم، هرگز ندیدم که از سماع قرآن و ذکر، هیچ تغیّر در وی آمدی، به آخر عمر رسید، پیش او [این آیت] برخواندند: (فَالْيَوْمَ لَا يُؤْخَذُ مِنْكُمْ فِدْيَةٌ) (الحديد (۵۷)، ۱۵). تغییری اندر وی آمد و بلرزید و بیفتاد و از هوش بشد. چون با هوش آمد، گفتم: این چه بود؟ گفت: یا حبیبی ضعیف شدیم (قشیری، ۱۳۷۴: ۱۵۶؛ نیز ← سراج، ۱۹۱۴: ۲۹۲؛ غزالی، ۱۳۷۳: ۲/ ۶۵۵).

جدول ۲. بسامد حکایت‌های الگوی وجد و تواجد صوفی در رساله‌های جامع و تذکره‌ها با توجه به شماره صفحه و کلیدواژه‌های حکایت‌ها در متن

رساله‌های جامع	تذکره‌ها	مشترک	مجموع
۱. پیامبر(ص) / (يوم الفتح (سراج، ۱۹۱۴: ۲۶۸)	۱. حارث محاسبی (سلمی، ۱۹۶۰: ۵۲ - ۵۳)	۱. سهل / وجد (سراج، ۱۹۱۴: ۳۰۷؛ عطار، ۱۳۹۷: ۱/ ۳۱۲)	۸۳ حکایت دوالگویی هستند.
۲. شتران / حادی (سراج، ۱۹۱۴: ۲۷۰ - ۲۷۱؛ هجویری، ۱۳۹۶: ۵۸۳ - ۵۸۴؛ قشیری، ۱۳۷۴: ۵۹۸ - ۶۰۰؛ غزالی، ۱۳۷۳: ۲/ ۵۹۵ - ۵۹۶) ^۱	۲. معاذ / پیامبر(ص) (حافظ ابونعیم، بی تا: ۱۵/۱)	۲. ابوحفص حداد (قشیری، ۱۳۷۴: ۱۱۰؛ هجویری، ۱۳۹۶: ۱۹۰؛ عطار، ۱۳۹۷: ۱/ ۴۰۲) ^۲	
۳. پیامبر(ص) / (قرآن (سراج، ۱۹۱۴: ۲۸۰ - ۲۸۱؛ خرگوشی، ۲۰۱۰: ۴۵۲؛ هجویری، ۱۳۹۶: ۵۷۷؛ غزالی، ۱۳۷۳: ۲/ ۴۴۱)	۳. حارث بن سويد (حافظ ابونعیم، بی تا: ۴، ۱۲۷)	۳. قنديل / سمون (خرگوشی، ۲۰۱۰: ۴۳۸؛ قشیری، ۱۳۷۴: ۵۶۵؛ هجویری، ۱۳۹۶: ۲۱۰ - ۲۱۱؛ عطار، ۱۳۹۷: ۱/ ۵۴۳)	
۴. پیامبر(ص) / (قرآن (سراج، ۱۹۱۴: ۲۸۱؛ غزالی، ۱۳۷۳: ۲/ ۴۴۱)	۴. ابن وهب (حافظ ابونعیم، بی تا: ۳۲۴/۸)	۴. عتبه الغلام (حافظ ابونعیم، بی تا: ۶، ۱۶۰؛ غزالی، ۱۳۷۳: ۲/ ۶۳۳ - ۶۳۴)	
۵. پیامبر(ص) / (آیات بشارت، عذاب (سراج، ۱۹۱۴: ۲۸۱؛ غزالی، ۱۳۷۳: ۲/ ۴۴۱)	۵. ابن عمر (حافظ ابونعیم، بی تا: ۱/ ۳۰۵)	۵. جنید / سکون (سراج، ۱۹۱۴: ۲۹۴، ۹۲؛ خرگوشی، ۲۰۱۰: ۴۴۰؛ قشیری، ۱۳۷۴: ۹۹؛ هجویری، ۱۳۹۶: ۶۰۴ - ۶۰۵)	
۶. دقّی (سراج، ۱۹۱۴: ۲۹۲؛ قشیری، ۱۳۷۴: ۶۱۵)	۶. عبدالله بن مسعود (حافظ ابونعیم، بی تا: ۲/ ۱۱۰)	۶. غزالی، ۱۳۷۳: ۲/ ۶۳۳ - ۶۳۴)	
۷. شبلی / وجد (سراج، ۱۹۱۴: ۲۹۲؛ غزالی، ۱۳۷۳: ۲/ ۶۲۵)	۷. صفوان بن محرز (حافظ ابونعیم، بی تا: ۲/ ۲۱۴ - ۲۱۵)	۷. غزالی، ۱۳۷۳: ۲/ ۶۴۱)	
۸. همنشین ابوالحسن رزغان (سراج، ۱۹۱۴: ۲۹۷)	۸. میمون / شیخ (حافظ ابونعیم، بی تا: ۴/ ۸۳)	۸. غزالی، ۱۳۷۳: ۲/ ۶۴۱)	
۹. پیامبر(ص) / (قرآن (خرگوشی، ۲۰۱۰: ۴۴۲؛ هجویری، ۱۳۹۶: ۵۷۴)	۹. میمون (حافظ ابونعیم، بی تا: ۴/ ۸۳)	۹. غزالی، ۱۳۷۳: ۲/ ۶۴۱)	
۱۰. عمر / قرآن (خرگوشی، ۲۰۱۰: ۴۴۲؛ هجویری، ۱۳۹۶: ۵۷۴)	۱۰. میمون (حافظ ابونعیم، بی تا: ۴/ ۸۳)	۱۰. غزالی، ۱۳۷۳: ۲/ ۶۴۱)	
۱۱. ابراهیم ادهم (خرگوشی، ۲۰۱۰: ۴۴۳؛ غزالی، ۱۳۷۳: ۲/ ۶۴۳)	۱۱. میمون (حافظ ابونعیم، بی تا: ۴/ ۸۳)	۱۱. غزالی، ۱۳۷۳: ۲/ ۶۴۱)	
۱۲. یحیی بکاء / قرآن (خرگوشی، ۲۰۱۰: ۴۴۶)	۱۲. میمون (حافظ ابونعیم، بی تا: ۴/ ۸۳)	۱۲. غزالی، ۱۳۷۳: ۲/ ۶۴۱)	

۱. همان‌طور که پیشتر گفته شد این حکایت دارای الگوی درگذشت صوفی نیز هست (نک. پاورقی ۱ ذیل الگوی درگذشت صوفی).

۲. این حکایت در تذکره‌ها/اولیا مفصل‌تر روایت شده است؛ به همین دلیل دارای دو الگوی وجد و تواجد و دریافت دیگر می‌شود. به دلیل جلوگیری از تکرار در بسامد از بسامدگیری نهایی حذف شده است.

مجموع	مشترک	تذکره‌ها	رساله‌های جامع
	۱۰. سفیان ثوری (حافظ ابونعیم، ۱۳۶۲: ۴۶۷)	۱۰. سفیان ثوری (حافظ ابونعیم، ۱۷/۷)	۱۳. رباح بن عمرو (خرگوشی، ۲۰۱۰: ۴۴۶)
	۶. پیامبر(ص)/هود (هجویری، ۱۳۹۶: ۵۷۸؛ غزالی، ۱۳۷۳: ۴۰/۲)	۱۱. عبدالرحمن بن عوف (حافظ ابونعیم، بی‌تا: ۱۰۰/۱)	۱۴. مالک دینار(خرگوشی، ۲۰۱۰: ۴۴۷)
	۷. شبلی/قرآن (سراج، ۱۹۱۴: ۲۸۲ - ۲۸۳؛ قشیری، ۱۳۷۴: ۶۱۰؛ خرگوشی، ۲۰۱۰: ۴۴۸)	۱۲. ابن عمر/الم یأَن (حافظ ابونعیم، بی‌تا: ۱۰۰/۱)	۱۵. مالک دینار (خرگوشی، ۲۰۱۰: ۴۴۷)
	غزالی، ۱۳۷۳: ۲/۴۲؛ عطار، ۱۳۹۷: ۱/۶۸۰)	۱۳. ابن عباس (حافظ ابونعیم، بی‌تا: ۳۲۷/۱)	۱۶. یزید الضبی (خرگوشی، ۲۰۱۰: ۴۴۷)
	۸. یوسف بن حسین (سراج، ۱۹۱۴: ۲۹۱ - ۲۹۲؛ قشیری، ۱۳۷۴: ۶۱۱ - ۶۱۲؛ غزالی، ۱۳۷۳: ۲/۶۵۰ - ۶۵۱؛ انصاری، ۱۳۶۲: ۴۲۸ - ۴۲۹؛ عطار، ۱۳۹۷: ۱/۳۹۵ - ۳۹۶)	۱۴. ثابت بنانی (حافظ ابونعیم، بی‌تا: ۳۲۳/۲)	۱۷. عمر الإفريقی (خرگوشی، ۲۰۱۰: ۴۴۷ - ۴۴۸)
	۹. ابوبکر/قرآن (سراج، ۱۹۱۴: ۲۹۳؛ غزالی، ۱۳۷۳: ۲/۶۴۶ - ۶۴۷؛ حافظ ابونعیم، بی‌تا: ۳۴/۱)	۱۵. مالک دینار (حافظ ابونعیم، بی‌تا: ۳۷۸/۲)	۱۸. ابویزید (خرگوشی، ۲۰۱۰: ۴۵۸)
	۱۰. جنید (خرگوشی، ۲۰۱۰: ۹۲؛ حافظ ابونعیم، بی‌تا: ۲۱۴/۱۰)	۱۶. عمر بن ذر (حافظ ابونعیم، بی‌تا: ۱۱۰/۵)	۱۹. شبلی (قشیری، ۱۳۷۴: ۵۶۷، ۶۲۱)
	۱۱. ابوالعباس عطا (هجویری، ۱۳۹۶: ۵۷۶؛ عطار، ۱۳۹۷: ۱/۵۱۷)	۱۷. بوالحسن بنان/بوسعید خراز (انصاری، ۱۳۶۲: ۴۸۸)	۲۰. صوفیان/شیطان (هجویری، ۱۳۹۶: ۶۰۰)
		۱۸. دونی (انصاری، ۱۳۶۲: ۵۵۵)	۲۱. شافعی (غزالی، ۱۳۷۳: ۲/۶۴۲)
		۱۹. بوبکر طاهر/فرزند ابوسعید (عطار، ۱۳۹۷: ۱/۸۸۶ - ۸۸۷)	۲۲. ابن زبیری (سراج، ۱۹۱۴: ۲۷۲؛ قشیری، ۱۳۷۴: ۶۰۴)
		۲۰. طشت/بایزید (عطار، ۱۳۹۷: ۱۸۴/۱)	۲۳. جنید/سری (سراج، ۱۹۱۴: ۲۸۲؛ خرگوشی، ۲۰۱۰: ۴۴۸)
		۲۱. جراح/بایزید (عطار، ۱۳۹۷: ۱/۱۸۴)	قشیری، ۱۳۷۴: ۱۰؛ غزالی، ۱۳۷۳: ۲/۶۴۲ - ۶۴۳)
		۲۲. زهرون (انصاری، ۱۳۶۲: ۲۷۶)	۲۴. جعفر مبرقع (سراج، ۱۹۱۴: ۲۸۷)
		۲۳. ابوالعباس سهروردی (انصاری، ۱۳۶۲: ۳۶۵ - ۳۶۶)	۲۵. علی بن موقوف (سراج، ۱۹۱۴: ۲۹۰؛ قشیری، ۱۳۷۴: ۶۱۴ - ۶۱۵)
		۲۴. مشایخ/مجلس خاص (انصاری، ۱۳۶۲: ۵۸۸)	۲۶. سهل/قرآن (سراج، ۱۹۱۴: ۲۹۲ - ۲۹۳؛ قشیری، ۱۳۷۴: ۶۱۵ - ۶۱۶؛ غزالی، ۱۳۷۳: ۲/۶۵۵)
		۲۵. مالک دینار (عطار، ۱۳۹۷: ۵۲/۱)	۲۷. سهل/قرآن (سراج، ۱۹۱۴: ۲۹۲؛ قشیری، ۱۳۷۴: ۶۱۵ - ۶۱۶؛ غزالی، ۱۳۷۳: ۲/۶۵۵)
		۲۶. حبیب عجمی (عطار، ۱۳۹۷: ۶۶/۱)	۲۸. ممشاد (سراج، ۱۹۱۴: ۲۹۳ - ۲۹۴؛ قشیری، ۱۳۷۴: ۶۱۶ - ۶۱۷؛ غزالی، ۱۳۷۳: ۲/۶۵۶)
		۲۷. بایزید بسطامی (عطار، ۱۳۹۷: ۱/۱۷۹)	۲۹. شبلی (سراج، ۱۹۱۴: ۳۰۴؛ خرگوشی، ۲۰۱۰: ۴۶۰)
		۲۸. ابوسعید/خرقانی (عطار، ۱۳۹۷: ۱/۷۲۳)	۳۰. نوری (سراج، ۱۹۱۴: ۳۰۴ - ۳۰۵؛ غزالی، ۱۳۷۳: ۲/۶۴۶)
			۳۱. فرزندان حسن بصری/یحیی بکاء (خرگوشی، ۲۰۱۰: ۴۴۲)
			۳۲. بکر بن معاذ (خرگوشی، ۲۰۱۰: ۴۴۳؛ غزالی، ۱۳۷۳: ۲/۶۴۳)
			۳۳. عبدالواحد (خرگوشی، ۲۰۱۰: ۴۴۵)
			۳۴. عبدالله بن حنظله (خرگوشی، ۲۰۱۰: ۴۴۵؛ هجویری، ۱۳۹۶: ۵۷۵)
			۳۵. علاء بن عبدالکریم (خرگوشی، ۲۰۱۰: ۴۴۸)
			۳۶. هجویری (هجویری، ۱۳۹۶: ۲۵۸ - ۲۵۹)
			۳۷. عتبه (هجویری، ۱۳۹۶: ۵۷۳)
			۳۸. جنید (هجویری، ۱۳۹۶: ۵۷۵)
			۳۹. شبلی (هجویری، ۱۳۹۶: ۵۷۵)
			۴۰. درویش (هجویری، ۱۳۹۶: ۵۷۵)
			۴۱. شقانی (هجویری، ۱۳۹۶: ۵۷۵)
			۴۲. ابوالعباس قصاب (هجویری، ۱۳۹۶: ۵۷۶)
			۴۳. جوان/ابن ابی الحواری (هجویری، ۱۳۹۶: ۵۸۰)
			۴۴. خواص (هجویری، ۱۳۹۶: ۵۹۸)

با توجه به جدول (۲) با وجود بیان حکایت‌های سماع درباره مشایخ مشهور تصوف با این الگو، از شبلی در ۵ حکایت با شماره ۷، ۱۹، ۲۹، ۳۹ در دسته رساله‌های جامع و حکایت شماره ۷ در دسته مشترک سخن رفته‌است. از جنید نیز در ۴ حکایت سخن رفته‌است (۲۳ و ۳۸ در رساله‌های جامع، ۵ و ۱۰ در مشترک)، اما یک نمونه آن (۳۸ در رساله‌های جامع) توصیف سماع فرد دیگری است.

با این حکایت‌ها صوفیان خواسته‌اند پیوسته در سماع بودن، فهم‌های متفاوت، لزوم بی‌اختیاری در سماع، پرهیز از ریا و اظهار وجد از روی اختیار و همچنین اباحه شنیدن شعر را به جای قرآن در سماع نشان دهند. برای مثال با حکایت مکرر جنید/ سکون (جدول ۲، مشترک، حکایت ۵)، شیوه سماع کاملان وصف شده‌است؛ در مقابل، در حکایت نوری بی‌اختیاری در سماع با شرط صداقت، مقبول دانسته شده‌است (جدول ۲، رساله‌های جامع، حکایت ۳۰) و در حکایت سماع ابلیس در جمع صوفیان (جدول ۲، رساله‌های جامع، حکایت ۲۰)، تواجد ظاهری صوفیان نقد شده‌است. در این الگو نیز روایت‌های بدیعی از حکایت‌ها وجود دارد؛ توصیف عطار در یکی از حکایت‌ها از سماع ابویزید و اثر آن بر اشیا بدیع و نوآورانه است:

و نقل است که یک روز با خود در سماعی بود و طشتی آنجا نهاده بود، کلمه‌ای چند بگفت و انگشت بر طرف طشت نهاد و بزد، ذره ذره گشت (جدول ۲، تذکره‌ها، حکایت ۲۰).

همچنین است توصیفی دیگر از او برای سماع بایزید:

و یک روز بیتی بشنود، در اشتیاق افتاد و چندان بطیید که گوشت ساقش بدان پیها بازگرفت و خشک شد و خبرش نبود (جدول ۲، تذکره‌ها، حکایت ۲۱).

۳-۳. دریافتی دیگر برحسب احوال درونی

هسته مرکزی این الگو مانند الگوی وجد و تواجد صوفی است. با این تفاوت که آنچه سبب وجد و حال صوفی می‌شود، دریافت متفاوت و برداشت خاص او از محتوایی بوده که می‌شنیده، است؛ بنابراین به صورت (صوفی آوای شعر/ نوحه/ ابزار/ عبارتی عادی/ حیوان می‌شنود ← حالاتی بر او عارض می‌شود ← براساس احوال درونی خود دریافت متفاوتی از محتوای آنچه شنیده، دارد.) روایت می‌شود. در نمونه‌هایی، از تجربه صوفی نیز پرسش می‌شود یا درباره او سخن گفته می‌شود. این الگو با تعریف صوفیان از سماع، یعنی درک و دریافت فردی براساس ذوق و احساس درونی که پورجوادی از آن با عنوان «سماع از حیث شنونده» یاد کرده‌است، مطابق است (پورجوادی، ۱۳۸۷: ۱۴۰-۱۴۳؛ ۱۳۹۶: ۴۸۴). صوفی باید به مرتبه‌ای خاص رسیده باشد تا از آواهای مختلف تفسیری متفاوت ارائه دهد؛ از این رو، یکی از مشایخی که حکایت‌های زیادی با این الگو درباره او روایت شده، شبلی است. یکی از حکایت‌های مکرر شبلی که با این الگو روایت شده‌است، حکایت دریافت متفاوت او از بانگ دوره‌گردی است که «سعتر بری»^۱ می‌فروخته‌است:

شبلی، رحمه الله علیه، در بازار بغداد می‌رفت. یکی بانگ می‌کرد که: سعتر بری. شبلی نعره‌ای بزد و بیهوش گشت. چون به هوش بازآمد گفتند: تو را چه افتاد؟ گفت: من چنین شنیدم که: إسمع تری بری (سرآج، ۱۹۱۴: ۲۸۹؛ خرگوشی، ۲۰۱۰: ۴۵۰؛ قشیری، ۱۳۷۴: ۶۱۴؛ غزالی، ۱۳۷۳: ۲/ ۶۱۰).

ابونصر سرآج و غزالی این حکایت را براساس فهم و درجه مستمع راستین که دائم الوجد است و در همه حال از حق

۱. نوعی گیاه خوراکی.

می‌شوند توضیح داده‌اند و غزالی این حکایت و حکایات مشابه را مثال‌هایی برای واجدان راستین دانسته‌است (سرّاج، ۱۹۱۴: ۲۸۹؛ غزالی، ۱۳۷۳: ۲/ ۶۱۰).

جدول ۳. بسامد حکایت‌های الگوی دریافت دیگر در رساله‌های جامع و تذکره‌ها با توجه به شماره صفحه و کلیدواژه‌های حکایت‌ها در متن

رساله‌های جامع	تذکره‌ها	مشترک	مجموع
۱. شبلی / ستر بری (سرّاج، ۱۹۱۴: ۲۸۹؛ خرگوشی، ۲۰۱۰: ۴۵۰؛ قشیری، ۱۳۷۴: ۱۳۷۳: ۲/ ۶۱۰)؛ صوت داود/ابلیس (هجویری، ۱۳۹۶: ۵۸۸ - ۵۸۷)؛ صاحب مرقع / وقفه (خرگوشی، ۲۰۱۰: ۴۵۰)؛ ابوالحسن بنا (خرگوشی، ۲۰۱۰: ۴۵۰)؛ ابوالحسن بنا / برکی برکی (خرگوشی، ۲۰۱۰: ۴۵۱)؛ علی بن ابی‌طالب (ع) (قشیری، ۱۳۷۴: ۶۱۶)؛ عجمی (غزالی، ۱۳۷۳: ۲/ ۶۲۱)؛ بیت «قَالَ الرَّسُولُ غَدًا تَرَوْنَ...» (غزالی، ۱۳۷۳: ۲/ ۶۲۱)	۱. ابوحفص حداد/ شاگردان (عطار، ۱۳۹۷: ۱/ ۴۰۲) ^۱ ؛ ۲. شبلی / ما بقیّ (عطار، ۱۳۹۷: ۱/ ۶۷۸)؛ ۳. لیث پوشنجه (انصاری، ۱۳۶۲: ۵۹۸)؛ ۴. ابوسعید/ معرفّ (عطار، ۱۳۹۷: ۱/ ۸۹۷)؛ ۵. ابوسعید/ مرید (عطار، ۱۳۹۷: ۱/ ۹۰۲)؛ ۶. حسن بصری/ زن و شوهر (عطار، ۱۳۹۷: ۱/ ۴۴)؛ ۷. عبدالله مبارک (عطار، ۱۳۹۷: ۱/ ۲۱۳)؛ ۸. جنید/ سگ (عطار، ۱۳۹۷: ۱/ ۴۴۳)؛ ۹. شبلی / فاخته (عطار، ۱۳۹۷: ۱/ ۶۷۰)؛ ۱۰. شبلی / تعزیه (عطار، ۱۳۹۷: ۱/ ۶۷۴)؛ ۱۱. شبلی / سرودخوان (عطار، ۱۳۹۷: ۱/ ۶۷۸ - ۶۷۷)؛ ۱۲. شبلی / درویش (عطار، ۱۳۹۷: ۱/ ۶۷۸)؛ ۱۳. شبلی / گریان (عطار، ۱۳۹۷: ۱/ ۶۷۹)؛ ۱۴. ابوسعید/ مست (عطار، ۱۳۹۷: ۱/ ۸۸۹)؛ ۱۵. ابوسعید/ لعبت‌بازان (عطار، ۱۳۹۷: ۱/ ۸۹۴)	۱. عتبه الغلام (سرّاج، ۱۹۱۴: ۲۸۹؛ قشیری، ۱۳۷۴: ۴۷۹؛ حافظ ابونعیم، بی‌تا: ۲۳۶/ ۶؛ غزالی، ۲/ ۶۲۴ - ۶۲۵)؛ ۲. شبلی / خیار (قشیری، ۱۳۷۴: ۶۱۷؛ خرگوشی، ۲۰۱۰: ۴۵۰؛ غزالی، ۱۳۷۳: ۲/ ۶۰۹ - ۶۱۰؛ عطار، ۱۳۹۷: ۱/ ۶۷۸)؛ ۳. ابوعثمان مغربی/ بکره (قشیری، ۱۳۷۴: ۶۱۶؛ عطار، ۱۳۹۷: ۱/ ۸۴۵)؛ ۴. محاسبی/ مرغ (هجویری، ۱۳۹۶: ۲۷۶ - ۲۷۷؛ عطار، ۱۳۹۷: ۱/ ۷۸۳ - ۷۸۴)	۲۷ [یک حکایت دارای دو الگو است]

جدول (۳) نشان می‌دهد که مؤلفان تذکره‌ها از این الگو استقبال بیشتری کرده‌اند و ۵ حکایت نیز (حکایت شماره ۱ در رساله‌های جامع، ۹ - ۱۳ در تذکره‌ها و ۲ در دسته حکایت‌های مشترک) درباره شبلی و ۴ نمونه درباره ابوسعید ابوالخیر (حکایت شماره ۴، ۵، ۱۴، ۱۵ در دسته تذکره‌ها) روایت شده‌است.

۳-۴. عمل خارق‌العاده

در الگوی عمل خارق‌العاده، صوفی در مجلس سماع، عملی که خرق عادت است، مانند برخاستن شخصی که توانایی برخاستن نداشته‌است، تغییر رنگ و ... انجام می‌دهد. به عبارت دیگر، مرحله پس از وجد در هسته مرکزی الگوی دوم، در این الگو، به شکل عمل خارق‌العاده انجام می‌شود. برخلاف رساله‌های جامع، این الگو شواهد بسیاری در آثار تذکره‌ای دارد. همچنین شواهدی از آن نیز در الگوی «دفاع از سماع» آمده‌است. شکل این الگو به صورت (صوفی سماع می‌کند ← حالاتی بر او عارض می‌شود ← عمل خارق‌العاده انجام می‌دهد) بیان می‌شود. این الگو در نمونه‌هایی شکل گسترش‌یافته نیز دارد، در این شکل مرحله

۱. همان‌طور که پیشتر در پاورقی ذیل الگوی وجد و تواجد بیان شد، این حکایت دارای دو الگوست و از بسامدگیری نهایی حذف می‌شود.

۲. این حکایت فقط در متن عربی رساله قشیری آمده‌است.

چهارمی به آن افزوده می‌شود که مانند نمونه‌های پیشین، از صوفی پرسش می‌شود یا او خود، تجربه سماع را توصیف می‌کند یا درباره تجربه او گفت‌وگو می‌شود. برای شکل ابتدایی این حکایت، حکایت ابوحامد اسود نمونه واضحی است:

ابوحامد را هرگاه وجدی رسیدی سفید شدی، و چون از وجد برفتی به سیاهی بازگشتی (انصاری، ۱۳۶۲: ۴۰۶).

همچنین حکایتی از سماع ابوسعید و خرقانی در تذکره‌الاولیا نمونه گسترش‌یافته این الگو را به‌خوبی نشان می‌دهد و در آن مرحله وجد را مریدان و مرحله عمل خارق‌العاده را مشایخ نشان می‌دهند:

... چون از نان خوردن فارغ شدند شیخ بوسعید گفت: دستوری هست که چیزی برگویند؟ شیخ [گفت: ما] را پروای سماع نیست. ولكن بر موافقت تو بشنویم. و دست بر بالش بیتی بگفتند. شیخ در همه عمر خود همین یک نوبت به سماع نشست بود. مریدی بود شیخ را، ابوبکر خرقی نام و مردی دیگر مرید او بود، سماع چندان در آن هر دو اثر کرد که رگ شقیقه هر دو برخاست و سرخی روان شد. بوسعید سر برآورد و گفت: ای شیخ، وقت است. شیخ برخاست و سه بار آستین بجنانبید و هفت بار قدم بر زمین زد، جمله دیوار خانقاه در جنبش آمد موافقت او را. شیخ بوسعید گفت: باش، که بناها خراب شود. پس گفت: بعزّه الله که آسمان و زمین در موافقت تو در رقصند. چنین نقل کردند که در آن حوالی طفلان چهل شبان‌روز شیر فرانستند. پس شیخ گفت: ای بوسعید، سماع کسی را مسلّم بود که زبر تا عرش گشاده بیند و زیر تا تحت الثری. پس اصحاب را گفت: اگر شما را پرسند که این رقص چرا می‌کنید گویند بر موافقت آن کسانی برخاسته‌ایم که ایشان چنین باشند (عطار، ۱۳۹۷: ۱/ ۷۲۲ - ۷۲۳).

جدول ۴. بسامد حکایت‌های الگوی عمل خارق‌العاده در رساله‌های جامع و تذکره‌ها با توجه به شماره صفحه و کلیدواژه‌های

حکایت‌ها در متن

رساله‌های جامع	تذکره‌ها	مشترک	مجموع
۱. عبدالله وزان (قشیری، ۱۳۷۴: ۶۸۳)	۱. میمون مغربی (انصاری، ۱۳۶۲: ۲۷۷) ۲. ناپدید شدن صوفیان (انصاری، ۱۳۶۲: ۳۶۵) ۳. لنگ (انصاری، ۱۳۶۲: ۳۹۲) ۴. حصری (انصاری، ۱۳۶۲: ۵۳۰ - ۵۳۱) ۵. ابوحامد (انصاری، ۱۳۶۲: ۴۰۶) ۶. شبلی (انصاری، ۱۳۶۲: ۵۵۵) ۷. سیروانی (انصاری، ۱۳۶۲: ۵۶۷) ۸. ایوب نخار (انصاری، ۱۳۶۲: ۵۷۳) ۹. ابوسعید (عطار، ۱۳۹۷: ۱/ ۷۲۲ - ۷۲۳)	۱. بیمار/ عمرو بن عثمان مکی (هجویری، ۱۳۹۶: ۲۱۲ - ۲۱۳؛ عطار، ۱۳۹۷: ۱/ ۴۷۱، سلمی، ۱۹۶۰: ۱۹۷ - ۱۹۸)	۱۱

همان‌طور که در جدول (۴) ملاحظه می‌شود ۹ حکایت در تذکره‌ها، ۱ حکایت در رساله‌های جامع و ۱ حکایت مشترک در هر دو دسته از آثار روایت شده‌است و استقبال صاحبان تذکره‌ها از این الگو آشکار است چراکه آنان با توجه به نوع اثر با هدف نشان دادن قدرت مشایخ در سماع و مشروعیت‌بخشی به آنان و سماع از این الگو بهره گرفته‌اند. همچنین شواهد نشان می‌دهد خواجه عبدالله انصاری به این الگو توجهی ویژه داشته‌است.

۳-۵. پرسش و گفت‌وگو درباره سماع

مبنای حکایت‌های ذیل این الگو، پرسش و گفت‌وگو درباره سماع است. چنانچه ملاحظه شد در شواهد الگوهای دیگر نیز این پرسش و گفت‌وگو رواج دارد. اما تفاوتی در حکایت‌های این دسته است؛ در حکایت‌های این الگو، از سماع بیشتر به لحاظ تئوریک بحث شده است. موضوع این گفت‌وگوها و پرسش و پاسخ‌ها درباره چیستی سماع و ماهیت آن، دفاع از سماع و توجیه آن، اشعار شایسته مجالس، معنای اشعار قوال، اجازه گرفتن برای برگزاری مجالس سماع یا شرکت در این مجالس، بیان آداب سماع و ... است. برای مثال در حکایتی مکرر و مشهور از جنید، به ادب سماع کردن با همدلان و یاران تأکید شده (جدول ۵، رساله‌های جامع، حکایت ۲۳)؛ پرهیز از ربا (جدول ۵، مشترک، حکایت ۴) و کتمان احوال (جدول ۵، رساله‌های جامع، حکایت ۱۲) از دیگر آدابی است که با حکایت‌های ذیل این الگو به آن‌ها اشاره شده است.

در این حکایت‌ها، صوفیان با گفت‌وگو درباره سماع و مسائل مربوط به آن، درباره مشروعیت سماع نظر می‌داده‌اند. به همین دلیل است که شخصیت مرکزی بسیاری از این حکایت‌ها، جنید است؛ چراکه از مشایخ اهل علم، در مقابل اهل صحو شناخته می‌شود. الگوی این حکایت به شکل (از صوفی درباره سماع پرسش می‌شود ← تک‌جمله بیان می‌شود/ گفت‌وگو درباره سماع شکل می‌گیرد) است. نمونه‌های زیر این الگو را باز می‌نمایند:

ذو النون مصری را پرسیدند از آواز خوش. گفت: مخاطبات و اشارات است که خداوند آن را ودیعت نهاده است اندر مردان و زنان (سراج، ۱۹۱۴: ۲۶۹؛ خرگوشی، ۲۰۱۰: ۴۳۸؛ قشیری، ۱۳۷۴: ۶۰۱).

روزی من [هجویری] اندر گرمای گرم به نزدیک وی اندر آمدم با جامه راه بشولیده. وی مرا گفت: یا ابالحسن، ارادت حالی مرا بگوی تا چیست. گفتم: مرا می‌سماع باید. اندر حال کس فرستاد تا قوال را بیاوردند و جماعتی از اهل عشرت، و آتش کودکی و قوت ارادت و حرقت ابتدا مرا اندر سماع کلمات مضطرب کرد. چون زمانی برآمد و سلطان و غلیان آن آفت اندر من کمتر شد، مرا گفت: چگونه بود مر تو را با این سماع؟ گفتم: ایها الشیخ، سخت خوش بودم. گفت: وقتی بیاید که این و بانگ کلاغ هر دو تو را یکسان شود. قوت سمع تا آنگاه بود که مشاهدت نباشد. چون مشاهدت حاصل آمد، ولایت سمع ناچیز شد، و نگر تا این را عادت نکنی تا طبیعت نشود و بدان بازمانی (هجویری، ۱۳۹۶: ۲۵۸ - ۲۵۹).

جدول ۵. بسامد حکایت‌های الگوی پرسش و گفت‌وگو درباره سماع در رساله‌های جامع و تذکره‌ها با توجه به شماره صفحه و کلیدواژه‌های حکایت‌ها در متن

رساله‌های جامع	تذکره‌ها	مشترک	مجموع
۱. جنید/ خراز (سراج، ۱۹۱۴: ۲۱۱، ۳۰۵؛ قشیری، ۱۳۷۴: ۵۲۵)	۱. ابوحفص (سلمی، ۱۹۶۰: ۱۰۹؛ عطار، ۱۳۹۷: ۱/ ۷۴۸)	۱. ذوالنون (سراج، ۱۹۱۴: ۲۷۱؛ خرگوشی، ۲۰۱۰: ۴۳۴؛ قشیری، ۱۳۷۴: ۶۰۱)	۵۰ + ۲ حکایت
۲. ذوالنون (سراج، ۱۹۱۴: ۲۶۹؛ خرگوشی، ۲۰۱۰: ۴۳۸؛ قشیری، ۱۳۷۴: ۶۰۱)	۲. ابوالعباس بن مسروق (سلمی، ۱۹۶۰: ۲۳۴ - ۲۳۵)	غزالی، ۱۳۷۳: ۲/ ۶۲۹ - ۶۳۰؛ عطار، ۱۳۹۷: ۱/ ۱۵۳)	دوالگویی]
۳. دارانی (سراج، ۱۹۱۴: ۲۷۱؛ قشیری، ۱۳۷۴: ۴۳۹ - ۴۳۸؛ خرگوشی، ۲۰۱۰: ۴۳۹)	۳. صبیحی (سلمی، ۱۹۶۰: ۳۳۲)	۲. رودباری (سراج، ۱۹۱۴: ۲۷۲؛ خرگوشی، ۲۰۱۰: ۴۳۹؛ هجویری، ۱۳۹۶: ۵۹۰ - ۵۹۱؛ قشیری، ۱۳۷۴: ۶۰۳)	
۴. دارانی (سراج، ۱۹۱۴: ۲۷۱؛ قشیری، ۱۳۷۴: ۴۳۹ - ۴۳۸؛ خرگوشی، ۲۰۱۰: ۴۳۹)	۴. ابو عمر زجاجی (سلمی، ۱۹۶۰: ۴۵۳)	غزالی، ۱۳۷۳: ۲/ ۶۲۴؛ عطار، ۱۳۹۷: ۱/ ۸۲۵)	
۵. نهرجوری (سراج، ۱۹۱۴: ۲۷۱؛ قشیری، ۱۳۷۴: ۴۳۹ - ۴۳۸؛ خرگوشی، ۲۰۱۰: ۴۳۹)	۵. رودباری (سلمی، ۱۹۶۰: ۵۳۱)		
	۶. کتانی / سماع العوام (سلمی، ۱۹۶۰: ۳۹۰)		
	۷. کتانی / المستمع (سلمی، ۱۹۶۰: ۳۹۰)		

رساله‌های جامع	تذکره‌ها	مشترک	مجموع
۱۳۷۴: ۶۰۲	۸. ابو عمرو (سلمی، ۱۹۶۰: ۴۵۳)	۳. رودباری (خرگوشی، ۲۰۱۰: ۴۵۳، ۴۳۴: عطار، ۱۳۹۷: ۱/ ۸۲۵).	
۶. شبلی (سراج، ۱۹۱۴: ۲۷۱ - ۲۷۲؛	۹. احمد بن عطا (سلمی، ۱۹۶۰: ۵۳۱)	۴. ابو عمر نجید/ نصرآبادی (قشیری، ۱۳۷۴: ۶۰۲؛	
خرگوشی، ۲۰۱۰: ۴۳۶؛ قشیری، ۱۳۷۴: ۶۰۲؛	۱۰. یحیی بن معاذ (حافظ ابونعیم، بی‌تا: ۱۰/ ۶۱)	۱۳۷۴: ۶۱۹؛ خرگوشی، ۲۰۱۰: ۴۳۹؛	
هجویری، ۱۳۹۶: ۵۹۰؛ غزالی، ۱۳۷۳: ۲/ ۶۳۰)	۱۱. بو عمرو نجید/ بو عثمان (انصاری، ۱۳۶۲: ۳۷۷ - ۳۷۸).	غزالی، ۱۳۷۳: ۲/ ۶۵۴؛ عطار، ۱۳۹۷: ۱/ ۷۸۹)	
۷. ابن جریج (سراج، ۱۹۱۴: ۳۷۷؛ قشیری، ۱۳۷۴: ۵۹۳؛ غزالی، ۱۳۷۳: ۲/ ۵۸۶)	۱۲. خواجه عبدالله ابوبکر رازی (انصاری، ۱۳۶۲: ۵۲۵)	۵. بو عبدالله بو ذهل عصمی/ شبلی (انصاری، ۱۳۶۲: ۶۲۱ - ۶۲۲؛ خرگوشی، ۲۰۱۰: ۴۵۷ - ۴۵۸)	
۸. رویم (سراج، ۱۹۱۴: ۲۸۸؛ قشیری، ۱۳۷۴: ۶۰۴، ۶۱۴)	۱۳. ابوسهل محمد بن سلیمان (انصاری، ۱۳۶۲: ۵۸۵)	۶. جنید (قشیری، ۱۳۷۴: ۶۰۰؛ خرگوشی، ۲۰۱۰: ۴۴۰؛ عطار، ۱۳۹۷: ۱/ ۴۶۲)	
۹. رویم (سراج، ۱۹۱۴: ۲۸۸؛ قشیری، ۱۳۷۴: ۶۰۴، ۶۱۴؛ خرگوشی، ۲۰۱۰: ۴۳۸)	۱۴. احمد حنبل/ سماع (عطار، ۱۳۹۷: ۱/ ۲۵۷)	۷. رودباری (قشیری، ۱۳۷۴: ۷۲؛ عطار، ۱۳۹۷: ۱/ ۸۲۵)	
۱۰. ابوالقاسم مروان (سراج، ۱۹۱۴: ۲۸۸ - ۲۸۹؛ غزالی، ۱۳۷۳: ۲/ ۶۲۵)	۱۵. ابوسعید/ جنازه (عطار، ۱۳۹۷: ۱/ ۹۱۹) [دوالگوی]	۸. ابوبکر فورک/ ابوعثمان مغربی (قشیری، ۱۳۷۴: ۸۲؛ عطار، ۱۳۹۷: ۱/ ۸۴۸) [دوالگوی]	
۱۱. جنید/ سری سقطی (سراج، ۱۹۱۴: ۲۹۹)	۱۶. ابوالقاسم رازی (سلمی، ۱۹۶۰: ۵۴۵)		
۱۲. ملامتیان (خرگوشی، ۲۰۱۰: ۴۴)	۱۷. ذوالنون (حافظ ابونعیم، بی‌تا: ۳۵۴/۹)		
۱۳. ابوبکر طاهر (خرگوشی، ۲۰۱۰: ۴۳۵)	۱۸. جنید (حافظ ابونعیم، بی‌تا: ۲۲۴/۱۰)		
۱۴. جنید بن محمد (خرگوشی، ۲۰۱۰: ۴۳۵)	۱۹. راهب/ جنید (عطار، ۱۳۹۷: ۱/ ۴۴۰ - ۴۴۱)		
۱۵. جریری (خرگوشی، ۲۰۱۰: ۴۳۶؛ قشیری، ۱۳۷۴: ۶۱۸)			
۱۶. صلوكی/ نصرآبادی (قشیری، ۱۳۷۴: ۱۰۴)			
۱۷. قشیری/ ابوعلی دقاق (قشیری، ۱۳۷۴: ۳۷۶ - ۳۷۷)			
۱۸. صلوكی/ سلمی (قشیری: ۱۳۷۴، ۵۸۵ - ۵۸۶)			
۱۹. خواص (قشیری، ۱۳۷۴: ۶۰۸)			
۲۰. قشیری/ دقاق (قشیری، ۱۳۷۴: ۶۱۹ - ۶۲۰)			
۲۱. هجویری (هجویری، ۱۳۹۶: ۲۵۸ - ۲۵۹)			
۲۲. جنید/ جریری (هجویری، ۱۳۹۶: ۶۰۱)			
۲۳. جنید/ مع من (غزالی، ۱۳۷۳: ۲/ ۶۵۶)			

چنانچه در جدول (۵) ملاحظه می‌شود با وجود آنکه از مشایخ مشهور تصوف در این الگو حکایت نقل شده‌است، پربسامدترین شخصیت، جنید با ۸ حکایت (حکایت شماره ۱، ۱۱، ۱۴، ۲۲، ۲۳ در رساله‌های جامع، شماره ۱۸ و ۱۹ در تذکره‌ها و شماره ۶ در دسته مشترک) است.

۳-۶. تنبّه و تذکر شیخ

در این الگو، شیخ به مریدی که در سماع، یارای خویشتن‌داری ندارد، تذکر می‌دهد و یا او را عتاب می‌کند. در بعضی از نمونه‌ها،

۱. این حکایت دارای الگوی سماع هنگام درگذشت نیز است و در بسامد نهایی حذف می‌شود.

۲. این حکایت دارای الگوی سماع هنگام درگذشت نیز است و در بسامد نهایی حذف می‌شود.

عتاب شیخ یا اطرافیان سبب درگذشت مرید می‌شود. همان‌طور که پیشتر اشاره شد، حالات صوفیان در سماع نیز دارای مراتبی است. نازل‌ترین مرتبه «تواجد» است و آن زمانی است که صوفی به تکلف وجد بنماید، یعنی برای ریا و یا با اختیار، بانگ کند، بگرید و یا بیهوش شود؛ حکایت‌های ذیل رساله‌های جامع با هدف برحذر داشتن مریدان از این عمل و توجه دادن به مرتبه شیخ گردآوری شده‌اند (جدول ۶، رساله‌های جامع). این الگو به صورت (صوفی در حضور شیخ تواجد می‌کند ← شیخ/دیگری به او تذکر می‌دهد یا با عملی او را متنبه می‌سازد ← صوفی می‌میرد). روایت شده‌است. البته این الگو همیشه با مردن صوفی همراه نیست. یکی از حکایت‌های مشهور که با این الگو روایت شده‌است، حکایت جوانی است که در محضر جنید سماع می‌کرده‌است:

جوانی با جنید اندر صحبت بود، هرگاه که چیزی بشنیدی از ذکر بانگ کردی. روزی جنید گفت: اگر نیز چنین کنی، صحبت [من] بر تو حرام گردد. پس از آن چون چیزی شنیدی صبر می‌کردی و تغییر در وی [پدید] نمی‌آمدی [و از بن هر موی قطره آب دویدی] روزی چیزی برخواند، بانگی کرد و بمرد (قشیری، ۱۳۷۴، ۶۱۰-۶۱۱؛ نیز ← سراج، ۱۹۱۴: ۲۸۵؛ انصاری، ۱۳۶۲: ۵۷۵؛ هجویری، ۱۳۹۶: ۵۹۵؛ غزالی، ۲/ ۶۵۴؛ عطار، ۱۳۹۷: ۴۴۹/۱).

جدول ۶. بسامد حکایت‌های الگوی تنبّه و تذکر شیخ در رساله‌های جامع و تذکره‌ها با توجه به شماره صفحه و کلیدواژه‌های حکایت‌ها در متن

رساله‌های جامع	تذکره‌ها	مشترک	مجموع
۱. ذوالنون/ بغداد (قشیری، ۱۳۷۴: ۶۰۹؛ سراج، ۱۹۱۴: ۱۸۶، ۲۸۹-۲۹۰؛ خرگوشی، ۲۰۱۰: ۴۵۸-۴۵۹-۴۵۹: ۳۱۳؛ غزالی، ۱۳۷۳: ۲/ ۶۳۵) ۲. موسیٰ (ع) (قشیری، ۱۳۷۴، ۶۰۹؛ سراج، ۱۹۱۴: ۱۸۶؛ خرگوشی، ۲۰۱۰: ۴۳۹؛ غزالی، ۱۳۷۳: ۲/ ۶۵۴) ۳. ابوعثمان حیری (سراج، ۱۹۱۴: ۳۰۵-۳۰۶) ۴. پیامبر(ص) (خرگوشی، ۲۰۱۰: ۴۴) ۵. جهیم دقّی (قشیری، ۱۳۷۴: ۱۰۲) ۶. مرید (هجویری، ۱۳۹۶: ۵۹۵) ۷. درویش مضطرب (هجویری، ۱۳۹۶: ۵۹۵-۵۹۶)	۱. شافعی (حافظ ابونعیم، بی تا: ۱۳۸/۹) ۲. جهیم دقّی (انصاری، ۱۳۶۲: ۵۳۱) ۳. حسن بصری (عطار، ۱۳۹۷: ۱/ ۳۳) ۴. سری سقطی (عطار، ۱۳۹۷: ۱/ ۳۴۰)	۱. درویش (خرگوشی، ۲۰۱۰: ۴۳۷-۴۳۸؛ انصاری، ۱۳۶۲: ۵۷۵) ۲. جوان/ جنید (سراج، ۱۹۱۴: ۲۸۵؛ قشیری، ۱۳۷۴، ۶۱۰-۶۱۱؛ انصاری، ۱۳۶۲: ۵۷۵؛ هجویری، ۱۳۹۶: ۵۹۵؛ غزالی، ۲/ ۶۵۴؛ عطار، ۱۳۹۷: ۱/ ۴۴۹)	۱۳

عطار در بیان حکایت مکرر و مشهور جوان/ جنید نوآوری داشته و آن را به نحوی کاملاً بدیع به پایان رسانده‌است (جدول ۶، مشترک، حکایت شماره ۲):

... جوان خویشتن نگاه می‌داشت. تا حال به جایی رسید که طاقتش نماند، هلاک شد. برفتند او را دیدند در میان دلق، خاکستر شده بود (عطار، ۱۳۹۷: ۱/ ۴۴۹).

۳-۷. دفاع از سماع/ صوفی اهل سماع

هسته مرکزی این الگو، به شکل (با مجلس سماع/ مرید اهل سماع [شیخ] مخالفت می‌شود ← شیخ از سماع و سماع‌کننده دفاع می‌کند) است. گاه پس از مخالفت با سماع یا مرید اهل سماع، شیخ برای دفاع از سماع از ضمیر مخالف خبر می‌دهد که عملی

خارق‌العاده است. در بعضی از حکایت‌های این الگو، پس از دفاع شیخ، مخالف به موافق تبدیل می‌شود؛ بنابراین، شکل گسترش‌یافته آن به صورت (با مجلس سماع / مرید اهل سماع [شیخ] مخالفت می‌شود ← شیخ از ضمیر مخالف خبر می‌دهد ← شیخ از سماع و سماع‌کننده دفاع می‌کند ← مخالف با سماع موافق می‌شود) روایت می‌شود.

همان‌گونه که از شکل هسته و صورت گسترش‌یافته الگو دریافت می‌شود، در این الگو دو ویژگی دیده می‌شود که مؤلفان تذکره‌ها به آن‌ها علاقه داشته‌اند: یکی نسبت دادن عمل خارق‌العاده با خبر دادن شیخ از ضمیر مخالف و دیگری، قدرت‌نمایی شیخ با انجام این عمل خارق‌العاده و دفاع او از سماع که در مقابل، مخالفان نیز حقیر و ناتوان جلوه داده می‌شوند؛ از این‌رو، مؤلفان تذکره‌ها از این الگو استقبال و استفاده کرده‌اند. برای شکل هسته این حکایت، حکایتی به زبان عربی از طبقات/الصوفیه سلمی، نمونه‌ای است که هر دو مرحله در آن آمده‌است:

سَمِعَ أَبُو حَمَزَه بَعْضَ أَصْحَابِهِ، وَ هُوَ يَلُومُ بَعْضَ إِخْوَانِهِ عَلَى إِظْهَارِ وَجْدِهِ، وَ غَلَبَةِ الْحَالِ عَلَيْهِ، وَ إِظْهَارِ سِرِّهِ فِي مَجْلِسِ فِيهِ بَعْضُ الْأَضْدَادِ. فَقَالَ أَبُو حَمَزَه: أَقْصَرُ يَا أُخِي! فَالْوَجْدُ الْغَالِبُ يَسْقُطُ التَّمْيِيزُ، وَ يَجْعَلُ الْأَمَّاكِنَ كُلَّهَا مَكَانًا وَاحِدًا، وَ الْأَعْيَانُ عَيْنًا وَاحِدَةً. وَ لَا لَوْمْ لِمَنْ غَلَبَ عَلَيْهِ وَجْدَهُ، فَاضْطَرَّهُ إِلَى أَنْ يَبْذِيَهُ (سلمی، ۱۴۲۴: ۲۵۱ - ۲۵۲).

یکی دیگر از حکایت‌ها که شکل گسترش‌یافته الگو و سه مرحله اول در آن آشکار است، حکایتی از مجلس سماع ابوسعید است: نقل است که استاد [ابوالقاسم قشیری] سماع را معتقد نبود. یک روز به در خانقاه شیخ [ابوسعید ابوالخیر] می‌گذشت. در خانقاه سماعی بود. بر خاطر استاد بگذشت که این قوم چنین فاش سماع می‌کنند و گرد در می‌گردند، در شرع عدالت ایشان باطل بود و گواهی ایشان بنشوند. شیخ در حال کسی را از پس استاد بفرستاد که بگویی که: ما را در صف گواهان کی دیده‌ای؟ (عطار، ۱۳۹۷: ۸۷۷/۱)^۱

حکایتی که در آن خداوند به حضرت موسی(ع) وحی فرستاد که صوفی بانگ‌کننده را عتاب نکند، چراکه برای وجد به خداوند بانگ کرده‌است، شاهدهی برای رخصت به تواجد در صورتی که بی‌اختیار باشد، است (جدول ۷، رساله‌های جامع، حکایت ۱)

جدول ۷. بسامد حکایت‌های الگوی دفاع از سماع / صوفی اهل سماع در رساله‌های جامع و تذکره‌ها با توجه به شماره صفحه و کلیدواژه‌های حکایت‌ها در متن

رساله‌های جامع	تذکره‌ها	مشترک	مجموع
۱. حضرت حق (قشیری، ۱۳۷۴: ۶۱۶)	۱. ابوحمزه (سلمی، ۱۹۶۰: ۳۳۰ - ۳۳۱) ۲. ابوسعید / کرامیان (عطار، ۱۳۹۷: ۸۹۱ / ۱ - ۸۹۳) ۳. ابوسعید / نظربازی (عطار، ۱۳۹۷: ۸۷۸ / ۱ - ۸۷۹) ۴. قشیری / ابوسعید (عطار، ۱۳۹۷: ۸۷۷ / ۱)	۱. نصرآبادی/علی قوال (قشیری، ۱۳۷۴: ۳۶۵؛ عطار، ۱۳۹۷: ۸۵۴ / ۱)	۶

همان‌طور که در جدول (۷) ملاحظه می‌شود، ۱ حکایت در رساله‌های جامع و در مقابل ۴ حکایت در تذکره‌ها نقل شده‌است که از این چهار حکایت ۳ نمونه به حکایت‌های ابوسعید اختصاص دارد.

۱. با توجه به لفظ «بر خاطر»، ابوسعید از ضمیر قشیری خبر یافته‌است.

۳-۸. رؤیا^۱

یکی از شگردهای صوفیان برای اعتباربخشی به سماع، بیان حکایت‌هایی است که در آن صوفیان اجازه سماع یا رد و قبول آن را از پیامبر(ص) یا یکی از مشایخ خود دریافت کرده‌اند یا آدابی را از آنان در خواب فرا می‌گرفته‌اند؛ در حکایت ۱ در رساله‌های جامع به ادب آغاز و ختم سماع با قرآن اشاره شده‌است (جدول ۸). برخی از حکایت‌های ابلیس نیز با هدف نقد سماع بعضی از صوفیان آمده‌اند؛ مانند حکایت شماره ۲ در رساله‌های جامع که در آن ابوالحارث اولاسی در رؤیا، صوفیان را در سماع همراه با ابلیس مشاهده کرده‌است (جدول ۸). شکل این الگو به صورت (صوفی درباره سماع خواب می‌بیند ← از نظر پیامبر(ص)) / شیخ خود / صوفی دیگر / ابلیس درباره سماع آگاهی می‌یابد) است.

امام ابوبکر محمد بن احمد الواعظ السرخسی گفت که از خواجه احمد محمود صوفی شنودم که گفت: درویشی عزیز از اصحاب خانقاه من، بعد از وفات، شیخ ما ابوسعید، قدس الله روحه العزیز، را به خواب دید ... که شیخ را گفتی: ای شیخ، تو در دنیا بر سماع ولوعی تمام داشتی، اکنون حال تو با سماع چیست؟ شیخ روی به وی کرد و گفت: از لحن‌های موصلی و لحن ارغنون / آوای آن نگار مرا بی‌نیاز کرد. چون شیخ این بیت بگفت، آن درویش نعره‌ای بزد و از خواب بیدار شد و حالتی بر وی پدید آمد. چون ساکن شد و ما از وی حال پرسیدیم ما را حکایت گفت (عطار، ۱۳۹۷: ۱/ ۹۲۲).

جدول ۸. بسامد حکایت‌های الگوی رؤیا در رساله‌های جامع و تذکرها با توجه به شماره صفحه و کلیدواژه‌های حکایت‌ها در متن

رساله‌های جامع	تذکرها	مشترک	مجموع
۱. نظر پیامبر(ص) (قشیری، ۱۳۷۴: ۶۲۰) ۲. نظر ابلیس (قشیری، ۱۳۷۴: ۶۲۰) هجویری، ۱۳۹۶: ۵۹۹ - ۶۰۰	۱. نظر پیامبر(ص) (عطار، ۱۳۹۷: ۱/ ۴۷۷) ۲. نظر ابوسعید (عطار، ۱۳۹۷: ۱/ ۹۲۲)	۱. رؤیای جنید (غزالی، ۱۳۷۳: ۲/ ۶۵۳) عطار، ۱۳۹۷: ۱/ ۳۳۸ - ۳۳۹	۵

۳-۹. توبه

این الگو به صورت (مستمعی که صوفی نیست، سماع می‌کند ← توبه می‌کند [و صوفی می‌شود]) روایت می‌شود و حکایت‌های آن را در دو دسته می‌توان جای داد. در دسته اول مستمعان با شنیدن اتفاقی محتوایی مانند آیات قرآن، توبه می‌کرده‌اند و در دسته دیگر مستمع که بیشتر از او با عنوان قوال مست یاد شده، به مجلس سماع یکی از مشایخ راه یافته و در آنجا توبه کرده‌است. شاهی برای دسته اول حکایتی از محمد مسروق بغدادی است:

محمد مسروق بغدادی گفت که من در ایام جاهلیت خود شبی مست بیرون آمدم و این بیت را به لحن می‌خواندم: بِطِيزِ نَابَاذِ كَرْمٍ مَا مَرَرْتُ بِهِ / إِلَّا تَعَجَّبْتُ مِمَّنْ يَشْرَبُ الْمَاءَ. در «طیزناباذ» تاکی است که من از کنارش نگزاشتم مگر آن که از نوشندگان آب در شگفت شدم. و از گوینده‌ای شنیدم که می‌گفت: و فی الجحیم حمیم ما تَجَرَّعَهُ / خَلْقٌ، فأبقي له فی الجوفِ أَمعاء در دوزخ آب گرمی است که چون از گلو فرو رود، روده‌ها را در جوف نابود کند. و بدین سبب توبه کردم و به علم و عبادت مشغول گشتم (سرآج، ۱۹۱۴: ۲۹۷؛ غزالی، ۱۳۷۳: ۲/ ۶۳۳).

برای دسته دوم می‌توان به حکایت توبه قوال در مجلس سوسی در یکی از حکایت‌های طبقات/الصوفیه انصاری اشاره کرد:

۱. الگوی ۸ تا ۱۳ از الگوهای کم‌بسامد به شمار می‌روند و بهتر است با یافتن شواهد بیشتر درباره آن‌ها نظر داد.

[ابوبکر السوسی] شبی خواست که ما را کسی باید که چیزی برخواند. لختی جستند نیافتند، و شیخ بوبکر حریص بود بر سماع همچون مشایخ، طلب می‌کرد. ازبس که وی بگفت که کسی باید ما را که چیزی بخواند، یکی گفت: ای شیخ، کسی نمی‌یاویم مگر درین برزن برنایی ست مطرب، ار باید تا وی را بخوانیم؟ آن کس به طیبیت گفته بود. شیخ گفت باید، روید و بخوانید. رفتند وی را آوردند. وی چیزی خورده بود، نه به جای خود، بنشانند و وی برخواند: الْقَوْمُ إِخْوَانُ صَدَقَ بَيْنَهُمْ نَسَبٌ. کاری بخاست از نیکویی و خوشی وقت، همه خوش گشتند و شیخ در شورید. چون فارغ شدند از سماع، آن مطرب را زور آورد و قذف افتاد بر سجاده‌ی پیر. پیر گفت: هیچ چیز مگویید. همچنان سجاده درپیچید تا به جای خود آید و بپراکندند و جای دیگر بختند. چون وقت روز بود، مطرب با هوش آمد و به جای خود آمد و بنگریست، خود را در سجاده دید پیچیده و در صفه قنذیل آویخته، متحیر بماند و بانگ برآورد که از بهر خدای را این چه حالت است و من ایدر چون افتادم؟ یکی فراز آمد و وی را بگفت از حال وی که چه بود و چون رفت. وی آن بیرایه خود بشکست و توبه کرد و جامه بدرید، مرقع درپوشید و از جمله اصحابنا شد. و چون پیر از دنیا برفت، پیر خانقاه وی را بنشانند از روزگار نیکو و معاملت نیکو که ورزیده بود (انصاری، ۱۳۶۲: ۵۷۹ - ۵۸۰).

جدول ۹. بسامد حکایت‌های الگوی توبه در رساله‌های جامع و تذکره‌ها با توجه به شماره صفحه و کلیدواژه‌های حکایت‌ها در متن

رساله‌های جامع	تذکره‌ها	مشترک	مجموع
۱. محمد مسروق (سراج، ۱۹۱۴: ۳۹۷؛ غزالی، ۱۳۷۳: ۲/ ۶۳۳) ۲. عمر بن خطاب (هجویری، ۱۳۹۶: ۵۷۴)	۱. قوال / سوسی (انصاری، ۱۳۶۲: ۵۷۹ - ۵۸۰) ۲. قوال در مجلس ابوسعید (عطار، ۱۳۹۷: ۱/ ۸۸۸ - ۸۸۹)	۱. فضیل عیاض (قشیری، ۱۳۷۴: ۲۸؛ هجویری، ۱۳۹۶: ۱۴۹ - ۱۵۰؛ عطار، ۱۳۹۷: ۱/ ۹۴ - ۹۵) ۲. داود طایی (قشیری، ۱۳۷۴: ۳۵؛ عطار، ۱۳۹۷: ۲۶۱ / ۱)	۶

یکی از مسائل آموزشی مهم هنگام بیان این حکایت‌ها، توجه دادن به فهم متفاوت مستمع است که سبب توبه او می‌شده‌است؛ برای مثال سراج هنگام نقل حکایت محمد مسروق و هجویری هنگام نقل حکایت عمر بن خطاب (جدول ۹، رساله‌های جامع، حکایت ۱ و ۲) به این مهم توجه داده‌اند.

۳-۱۰. درنگرفتن سماع

گاه وجود مانعی سبب برگزار نشدن مجلس سماع یا گرم نشدن صوفیان در آن می‌شده‌است. در این مواقع پیر یا شیخ با فراستی که داشت دلیل آن را می‌فهمید و به صوفیان تذکر می‌داد: مجلس سماع در نمی‌گیرد ← یکی از صوفیان/ شیخ علت را درمی‌یابد.

از او [ابوسعید] می‌آید که یک روز سماعی بود. هرچند قوال جهد کرد درنگرفت. شیخ خادم را بخواند و عصا بدو داد و گفت: این را بر مثال صورتی کن و بیارای چنان که کسی نداند و چادری در پوش و بر گوشه بام بنه. خادم چنان کرد. در حال نعره آن قوم بر عیوق رسید و فریاد از همه برآمد و خرقة‌ها در میان افتاد. چون روز به آخر رسید شیخ گفت: ای خادم برو و پرده از روی کار برگیر تا صوفیان بدانند که نعره بر کجا زده‌اند (عطار، ۱۳۹۷: ۱/ ۸۹۵).

جدول ۱۰. بسامد حکایت‌های الگوی درنگرفتن سماع در رساله‌های جامع و تذکره‌ها با توجه به شماره صفحه و کلیدواژه‌های حکایت‌ها در متن

رساله‌های جامع	تذکره‌ها	مشترک	مجموع
۱. پیر شیرازی (قشیری، ۱۳۷۴، ۳۵۹)	۱. دق و سمیعی (انصاری، ۱۳۶۲: ۵۰۵ - ۵۰۶) ۲. ابوسعید/چهد قوال (عطار، ۱۳۹۷: ۱/ ۸۹۵)	-	۳

۳-۱۱. سرزنش

صوفیان در این الگو به لزوم سماع آواز خوش از حیث زیبایی آن توجه داده‌اند؛ بنابراین در حکایت‌های ذیل این الگو به پروردن ذوق برای رسیدن به حظ روحانی در سماع تأکید شده‌است (غزالی، ۱۳۷۳: ۲/ ۶۵۱). شیخ درمی‌یابد که شخصی درکی از آواز خوش ندارد ← آن شخص را سرزنش می‌کند.

مردی بر اسرافیل، استاد ذوالنون مصری، رفت، او را دید که انگشت بر زمین می‌زد و بیتی می‌سراییید. وی را گفت: چیزی دانی؟ گفت: نه. گفت: دل نداری (سرآج، ۱۹۱۴: ۲۸۸؛ غزالی، ۲/ ۶۵۱)

جدول ۱۱. بسامد حکایت‌های الگوی درنگرفتن سماع در رساله‌های جامع و تذکره‌ها با توجه به شماره صفحه و کلیدواژه‌های حکایت‌ها در متن

رساله‌های جامع	تذکره‌ها	مشترک	مجموع
۱. اسرافیل (سرآج، ۱۹۱۴: ۲۸۸؛ غزالی، ۱۳۷۳: ۲/ ۶۵۱) ۲. شافعی/اسماعیل علیه (قشیری، ۱۳۷۴: ۵۹۷)	-	-	۲

۳-۱۲. امتحان صدق صوفی

خلوص نیت و دوری از ریا و تواجد یکی از آموزه‌های مهم تصوف است و مجالس سماع از مکان‌هایی بوده که میزان صدق مریدان در آن سنجیده می‌شده‌است. از نظر مشایخ تصوف، صوفی در مجالس سماع نباید از روی ریا، به آشکار کردن حالات بپردازد. یعنی نباید برای جلب توجه دیگر صوفیان تواجد کند و اعمالی مانند گریستن و پای‌کوبی، رقص و ... انجام دهد. این اعمال یا باید بی‌اختیار باشند یا اگر از روی اختیار هستند، با استناد به حدیث نبوی که «فإن لم تَبْکُوا فَبَاکُوا» (قشیری، ۱۳۷۴: ۹۹)، باید برای جلب احوال نیکو انجام شوند؛ از این رو آنان پیشنهادهایی برای امتحان راستی گفتار صوفیان می‌داده‌اند: صوفی اظهار تواجد می‌کند ← شیخ با پیشنهاد عملی، راستی او را می‌آزماید.

مردی در مجلس شبلی زعقه‌ای بزد. [شبلی] او را در دجله انداخت. گفت: اگر صادق است، چون موسی براند و اگر کاذب است، چون فرعون غرق شود (خرگوشی، ۲۰۱۰: ۲۳۶؛ عطار، ۱۳۹۷: ۱/ ۶۷۷).

جدول ۱۲. بسامد حکایت‌های الگوی درنگرفتن سماع در رساله‌های جامع و تذکره‌ها با توجه به شماره صفحه و کلیدواژه‌های حکایت‌ها در متن

رساله‌های جامع	تذکره‌ها	مشترک	مجموع
۱. پسر یکی از ملوک عجم (خرگوشی، ۲۰۱۰: ۴۳۷) قشیری، ۱۳۷۴: ۶۱۸ - ۶۱۹؛ هجویری، ۱۳۹۶: ۵۸۵) ۲. ابویزید/ تحمل وزن (خرگوشی، ۲۰۱۰: ۴۵۸)	۱. ابن سیرین (حافظ ابونعیم، بی‌تا: ۲/ ۲۶۵)	۱. شبلی (خرگوشی، ۲۰۱۰: ۲۳۶؛ عطار، ۱۳۹۷: ۱/ ۶۷۷)	۴

۳-۱۳. سماع هنگام درگذشت

این الگو، مشابه با الگوی اوّل (درگذشت صوفی) است، با این تفاوت که در الگوی اوّل سماع کردن سبب درگذشت می‌شود اما در این الگو، صوفی هنگام وفات از اطرافیان خود می‌خواهد تا برای او سماع کنند یا خود سماع می‌کند. بخش دیگر حکایت‌های ذیل این الگو، شامل حکایت‌های عرس می‌شود. در این رسم، صوفیان در شب‌هایی مانند چهل‌م و سالگرد، برای صوفی درگذشته مجلسی موسوم به عرس برگزار می‌کرده و در آن سماع می‌کرده‌اند: هنگام درگذشت صوفی است/ مجلس عرس است ← صوفی چیزی می‌خواند/ برای او سماع می‌کنند.

ابومحمد هروی گوید به نزدیک شبلی بودم آن شب که از دنیا بیرون شد، همه شب این بیتها همی گفت: کلُّ بَيْتٍ أَنْتَ سَاكِنُهُ / غَيْرُ مُخْتِاجٍ إِلَى السَّرْجِ / وَجْهُكَ الْمَأْمُولُ حُجَّتُنَا / يَوْمَ يَأْتِي النَّاسُ بِالْحُجَجِ (سرّاج، ۱۹۱۴: ۲۰۹، ۲۵۱؛ قشیری، ۱۳۷۴: ۵۲۴؛ عطار، ۱۳۹۷: ۱/ ۶۸۸).

جدول ۱۳. بسامد حکایت‌های الگوی سماع هنگام درگذشت در رساله‌های جامع و تذکره‌ها با توجه به شماره صفحه و کلیدواژه‌های حکایت‌ها در متن

رساله‌های جامع	تذکره‌ها	مشترک	مجموع
-	۱. عثمان بن مظعون (حافظ ابونعیم، بی‌تا: ۱/ ۱۰۶) ۲. ابوسعید/ جنازه (عطار، ۱۳۹۷: ۱/ ۹۱۹) [دوالگویی] ^۱	۱. شبلی (سرّاج، ۱۹۱۴: ۲۰۹، ۲۵۱؛ قشیری، ۱۳۷۴: ۵۲۴؛ عطار، ۱۳۹۷: ۱/ ۶۸۸) ۲. جنید (قشیری، ۱۳۷۴: ۵۲۳؛ حافظ ابونعیم، بی‌تا: ۲۶۴/۱۰؛ عطار، ۱۳۹۷: ۱/ ۴۶۵) ^۲ ۳. ابوعثمان مغربی (قشیری، ۱۳۷۴: ۸۲؛ عطار، ۱۳۹۷: ۱/ ۸۴۸) [دوالگویی]	۵ [+ حکایت دوالگویی]

۴. بسامد حکایت‌ها در متون

با توجه به الگوهای گردآوری‌شده و جدول‌های هریک آشکار شد که الگوهای اول تا هفتم بسامد بالایی در حکایت‌های سماع دارند. برای آسان شدن مقایسه بین الگوها در جدول (۱۴) تعداد همه آن‌ها با توجه به نام الگو و دسته‌های آثار بیان‌شده، آورده شده‌است. در مجموع ۴ حکایت دوالگویی در حکایت‌ها شناسایی شد که با توجه به کلیدواژه‌های داده‌شده در جدول‌ها عبارتند از: شتران/حادی (سرّاج، ۱۹۱۴: ۲۷۱-۲۷۰؛ هجویری، ۱۳۹۶: ۵۸۳-۵۸۴؛ قشیری، ۱۳۷۴: ۵۹۸-۶۰۰؛ غزالی، ۱۳۷۳: ۳/ ۲۷۴) دارای دو الگوی درگذشت و وجد و تواجد، ابوحفص حداد (قشیری، ۱۳۷۴: ۱۱۰؛ هجویری، ۱۳۹۶: ۱۹۰، عطار، ۱۳۹۷: ۱/ ۴۰۲) دارای دو الگوی وجد و تواجد و دریافت دیگر؛ ابوسعید/ جنازه (عطار، ۱۳۹۷: ۱/ ۹۱۹) دارای دو الگوی پرسش و گفت‌وگو و سماع هنگام درگذشت؛ ابوبکر فورک/ ابوعثمان مغربی (قشیری، ۱۳۷۴: ۸۲؛ عطار، ۱۳۹۷: ۱/ ۸۴۸) دارای دو الگوی پرسش و گفت‌وگو و سماع هنگام درگذشت. برای پرهیز از تکرار حکایت‌ها در بسامدگیری نهایی این چهار حکایت حذف شدند و ۲۴۵ حکایت در جدول پایانی قرار گرفت (جدول ۱۴).

۱. این حکایت دارای الگوی پرسش و گفت‌وگو نیز است و در بسامد نهایی حذف می‌شود.

۲. این حکایت دارای الگوی پرسش و گفت‌وگو نیز است و در بسامد نهایی حذف می‌شود.

جدول ۱۴. بسامد الگوهای روایی صوفیان در حکایت‌های سماع

الگو	رساله‌های جامع	تذکره‌ها	مشترک در دو دسته از آثار	مجموع
۱. درگذشت صوفی	۱۸	۱۴	۵	۳۷
۲. وجد و تواجد صوفی	۴۳	۲۸	۱۰	۸۱
۳. دریافتی دیگر برحسب احوال درونی	۸	۱۴	۴	۲۶
۴. عمل خارق‌العاده	۱	۹	۱	۱۱
۵. پرسش و گفت‌وگو درباره سماع	۲۳	۱۸	۷	۴۸
۶. تنبه و تذکر شیخ	۷	۴	۲	۱۳
۷. دفاع از سماع	۱	۴	۱	۶
۸. رؤیا	۱	۳	۱	۵
۹. توبه	۲	۲	۲	۶
۱۰. درنگرفتن سماع	۱	۲	—	۳
۱۱. سرزنش	۲	—	—	۲
۱۲. امتحان صدق صوفی	۱	۱	۲	۴
۱۳. سماع هنگام درگذشت	—	۱	۲	۳
مجموع	۱۰۸	۱۰۰	۳۷	۲۴۵

۵. نتیجه‌گیری

پراپ (۱۳۹۷) در اثر مشهور خود که به ریخت‌شناسی قصه‌های پریان ترجمه شده‌است، برای قصه‌های عامیانه روسی، الگوی روایی کشف کرده‌است که در قصه‌هایی مرحله‌ای از الگوی کلی کاسته می‌شود یا در مراحل آن جابه‌جایی‌هایی صورت می‌گیرد. در این پژوهش، با توجه به ماهیت حکایت‌های سماع در آثار بررسی شده که بیشتر کوتاه هستند، بهتر آن بود که به کشف الگوهای متفاوت پرداخته شود. ابتدا ۲۴۹ حکایت از منتخبی از متون تعلیمی و تذکره‌ای متعلق به سده ۴ تا ۶ ه.ق استخراج و سپس به کشف الگوهای روایی آن‌ها پرداخته و آشکار شد که صوفیان از الگوهای روایی متنوعی برای نقل حکایت‌های سماع بهره گرفته‌اند. ۴ حکایت از دو الگو پیروی می‌کردند و از بسامد نهایی در جدول (۱۴) کنار گذاشته شدند. تعدادی از الگوهای کشف‌شده در این پژوهش، از بسامد بالایی در متون برخوردارند و حکایت‌های نقل‌شده در ساختار روایی آن‌ها، از ده نمونه تا بیش از هشتاد نمونه در متون است. این الگوها عبارت‌اند از درگذشت صوفی (۳۷ حکایت)، وجد و تواجد صوفی (۸۱ حکایت)، دریافتی دیگر برحسب احوال درونی (۲۶ حکایت)، عمل خارق‌العاده (۱۱ حکایت)، پرسش و گفت‌وگو درباره سماع (۴۸ حکایت) و تنبه و تذکر شیخ (۱۳ حکایت). تعدادی از الگوها نیز بسامد اندکی در متون دارند، اما حکایت‌هایی نیز با آن‌ها مکرر شده‌اند که در جدول (۱۴) مجموع آن‌ها آمده‌است.

در این پژوهش نشان داده شد که بیشتر الگوهای پرسامد هسته‌ای مرکزی و شکلی گسترش‌یافته دارند و غالباً شکل گسترش‌یافته آن‌ها با توصیف و سخن گفتن درباره تجربه سماع همراه است. همچنین بیان شد که نوع اثر تألیفی در بهره‌گیری مؤلف از الگوهای خاص تأثیر دارد. رساله‌های جامع که بیشتر با هدف آموزش مریدان تألیف شده‌اند از حکایت‌هایی بهره برده‌اند که جنبه آموزشی آن‌ها در مقایسه با الگوهای دیگر بیشتر است، مانند درگذشت صوفی، وجد و تواجد صوفی، پرسش و گفت‌وگو درباره سماع و تنبه و تذکر شیخ. آنان در این دسته از آثار، نکات تعلیمی بسیاری را برای نقل و بیان حکایت مدنظر داشته‌اند که از

جمله آن‌ها می‌توان به درجات و اقسام مستمعان، دوری از تواجد و ریا، لزوم رعایت صدق و ... اشاره کرد. در تذکره‌ها با توجه به ماهیت این دسته از آثار که با هدف ذکر احوال مشایخ، توجیه سماع و مشروعیت‌بخشی به آن تألیف شده‌اند، مؤلف بر قدرت، جایگاه و فهم متفاوت مشایخ تأکید دارد؛ از این‌رو، در این دسته از آثار افزون بر الگوهای رایج در رساله‌های جامع، مؤلفان از الگوهای دریافتی دیگر برحسب احوال درونی و عمل خارق‌العاده بهره برده‌اند. همچنین الگوی دفاع از سماع/ صوفی اهل سماع، که در یکی از اشکال گسترش‌یافته آن، مرحله عمل خارق‌العاده به آن افزوده می‌شود، در تذکره‌ها شواهدی دارد. افزون بر آن، گاه نحوه روایت حکایت‌های واحد اما مکرر نیز با توجه به آنکه مؤلف رساله‌ای جامع فراهم آورده باشد یا تذکره تألیف کرده باشد، فرق دارد. در این میان عطار یکی از کسانی است که در بیان این نوع از حکایت‌ها نوآوری‌هایی داشته‌است.

بررسی الگوهای روایی در حکایت‌های سماع، همچنین نشان داد که صوفیان از الگوهای روایی خاصی برای نقل حکایت‌های بعضی از مشایخ مشهور بهره گرفته‌اند. در حکایت‌های گردآوری‌شده در این مقاله، حکایت‌های جنید، شبلی و ابوسعید بیش از دیگر مشایخ بسامد دارند. با توجه به توصیف‌های صوفیان از شخصیت این سه، نشان داده شد که صوفیان برای جنید با الگوی پرسش و گفت‌وگو، برای شبلی با الگوی وجد و تواجد و دریافتی دیگر برحسب احوال درونی و برای ابوسعید با الگوی دریافت دیگر و دفاع از سماع حکایت‌پردازی کرده‌اند.

۶. پیشنهادهای پژوهش

همان‌طور که مشاهده شد بسیاری از الگوها، شکل گسترش‌یافته الگوهای ساده‌تری هستند. می‌توان با بررسی حکایت‌های آثار متأخرتر، اشکال گسترش‌یافته‌تری از این حکایت‌ها را با مراحل متعددتر در متون ردیابی و بررسی کرد. این بررسی ساختاری نشان می‌دهد که ذهنیت روایی و داستان‌پردازانه صوفیان برای داستان‌پردازی حکایت‌های سماع تحت تأثیر محیط فرهنگی و اندیشه مؤلف در سده‌های بعد چه تغییرات و پیچیدگی‌هایی یافته‌است.

منابع

- انصاری، خواجه عبدالله، (۱۳۶۲)، *طبقات الصوفیه*، مقابله و تصحیح محمد سرور مولایی، تهران: توس.
- بامشکی، سمیرا، (۱۳۹۰)، *روایت‌شناسی داستان‌های مثنوی*، تهران: هرمس.
- پراپ، ولادیمیر، (۱۳۹۷)، *ریخت‌شناسی قصه‌های پریان*، ولادیمیر پراپ، ترجمه فریدون بدره‌ای، تهران: توس، چاپ پنجم.
- پورجوادی، نصرالله، (۱۳۸۱)، *دو مجلد: پژوهش‌هایی درباره محمد غزالی و فخر رازی*، مرکز نشر دانشگاهی، تهران.
- پورجوادی، نصرالله، (۱۳۸۷)، «ادبیات تصوف»، *دایرةالمعارف بزرگ اسلامی*، زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی، ج ۱۵، تهران: مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی.
- پورجوادی، نصرالله، (۱۳۹۶)، «سماع»، *دانشنامه جهان اسلام*، ج ۲۴، تهران: بنیاد دایرةالمعارف اسلامی.
- پورجوادی، نصرالله، (۱۳۶۷)، «دو اثر کهن در سماع (از ابو عبد الرحمن سلمی و ابومنصور اصفهانی)»، *معارف*، دوره پنجم، شماره ۳، آذر - اسفند، صص ۳ - ۷۸.
- پورنامداریان، تقی، (۱۳۹۴)، *دیار با سیمرخ (شعر و عرفان و اندیشه‌های عطار)*، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- جلالی‌پور، بهرام، (۱۳۹۱)، *ریخت‌شناسی قصه‌های اساطیری و پهلوانی شاهنامه فردوسی بر اساس روش ولادیمیر پراپ*، تهران: افراز.
- حافظ ابی‌نعیم، احمد بن عبدالله الأصفهانی، (بی‌تا)، *حلیة الاولیاء و طبقات الاصفیاء*، ج ۱، ۲، ۴، ۶ - ۱۰، بیروت: دارالفکر.
- خدیش، پگاه، (۱۳۸۷)، *ریخت‌شناسی افسانه‌های جادویی*، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- الخرکوشی، عبدالمکمل بن ابی‌عثمان النیسابوری (۲۰۱۰)، *تهذیب‌الأسرار فی آداب‌التصوف*، تحقیق محمد احمد عبدالحلیم، القاهرة: مکتبة الثقافة الدینیة.
- السراج الطوسی، ابی‌نصر عبدالله بن علی، (۱۹۱۴)، *اللمع فی التصوف*، قد اعتنی بنسخه و تصحیحه رنولد الن نیکلسون، تهران: انتشارات جهان [افست از روی چاپ لیدن، بریل].
- سلمی، عبد الرحمن، (۱۹۶۰)، *طبقات الصوفیه*، مقدمه از یوهانس پدرسن، لیدن: بریل.
- عطار، فریدالدین، (۱۳۹۷)، *تذکره‌الاولیاء*، مقدمه، تصحیح و تعلیقات: محمدرضا شفیعی کدکنی، تهران: سخن.
- غزالی، ابوحامد، (۱۳۷۵)، *احیاء علوم‌الدین*، ترجمه مؤیدالدین محمد خوارزمی، به کوشش حسین خدیوچ، ج ۱، چاپ چهارم، تهران: علمی و فرهنگی.
- غزالی، ابوحامد، (۱۳۷۳)، *احیاء علوم‌الدین*، ترجمه مؤید الدین محمد خوارزمی، به کوشش حسین خدیوچ، ج ۲، چاپ سوم، تهران: علمی و فرهنگی.
- قدیریان، اندیشه، تقوی، محمد، (۱۳۸۷)، «ویژگی‌های ساختاری و روایتی حکایت‌های مشایخ در مثنوی‌های عطار»، *مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی مشهد*، بهار، شماره ۱۶۰، صص ۱۱۵ - ۱۳۶.
- القشیری النیسابوری، ابوالقاسم عبد الکریم بن هوازن، (۱۳۷۴)، *الرسالة التفسیریة*، تحقیق الدكتور عبدالحلیم محمود و الدكتور محمود بن شریف، قم: بیدار.
- القشیری، ابوالقاسم عبد الکریم، (۱۳۷۴)، *ترجمه رساله تفسیریة*، ترجمه ابوعلی احمد بن حسن عثمانی، با تصحیحات و ادراکات بدیع الزمان فروزانفر، چاپ چهارم، تهران: نشر علمی و فرهنگی.
- نرم‌افزار عرفان ۳
- هجویری، ابوالحسن علی بن عثمان، (۱۳۹۶)، *کشف المحجوب*، مقدمه، تصحیح و تعلیقات محمود عابدی، چاپ دهم، تهران: سروش.

References:

- Abu No'aym al-Isfahāni, Hāfez (n.d.). *Hilyat al-Awliyā' wa Tabaqāt al-Asfiyā'*. vols 1, 2, 4, 6 – 10, Beirut: Dār al-fekr. [In Arabic].
- al-Qazālī, Abu Hāmed (1994). *Ehya' ʿolum al-din*. tr. Moʿjyed al-din Mohammad Xārazmi. ed. Hossein Xadivjam, vol. 2. 2nd ed. Tehran: Elmi va Farhangi. [in Persian].

- al-Hojviri, 'Abu al-Hasan 'Ali ibn 'Osmān (2017). *Kašf al-Mahjub*. ed. Mahmud Ābedi. 10th ed. Tehran: Soruš. [in Persian].
- al-Quṣeyri, 'Abd al-Karim ibn Havāzin Abu al-Qāsem (1995). *Al-Risālat al-Quṣayriyya*. ed. Abdolhalim Mahmud and Mahmud ibn Šarīf. Qom: Bidār. [in Arabic].
- al-Quṣayri, 'Abd al-Karim ibn Havāzin Abu al-Qāsem (1995). *Al-Risāla al-Quṣayriyya*. translated by Abu Ali Ahmad ibn Hasan 'Osmāni. ed. Badi 'al-zamān Foruzānfar. 4th ed. Tehran: Elmi va Farhangī. [in Persian]
- Ansāri, Xāje abdollāh (1983). *Tabaqāt al-sufiyyah*. ed. Mohammad Sarvar Mowlāyi. Tehran: Tus. [in Persian].
- Attār, Farid al-din (2018). *Tazkerat al-Awliyā'*. ed. Mohammad Reza Šafi'i Kadkani. Tehran: Soxan. [in Persian].
- Bāmeški, Samirā (2011). *Revāyat-šenāsi-ye dāstān-hāye Masnavi* (Narratology of the Narratives of Mathnavi). Tehran: Hermes. [In Persian].
- Qadiriyan, Andiše (2008). "Vižegi-hāye sāxtāri va revāyatiye hekāyat-hāye mašāyex dar masnavi-hāye Attār (Structural and narrative features of the šeix's tales in Attār's Mathnavis)". *Majalleye Dāneškadeye adabiyāt va olum ensāni-ye Mašhad* (The publication of the faculty of letters and humanities of Ferdowsi university of Mašhad). Spring. no. 160. p 115 – 136. [in Persian].
- Jalālipur, Bahrām (2012). *Rixt-šenāsiye qessehāye asātiri va pahlavāni* (Morphology of mythological tales). Tehran: Afrāz. [In Persian].
- Xadiš, Pegāh (2008). *Rixt-šenāsiye afsāne-hāye jāduyi* (Morphology of magical legends). Tehran: Šerkat-e entešārāt-e Elmi va Farhangī. [In Persian].
- Xarguši, 'abd al-malek ibn 'abi 'Osmān (2010). *Tahzib al-ʿasrār fi ādāb-e al-Tasavof*. ed. Mohammad Ahmad abd al-Halim. Cairo: Al-Thaqāfat al-Diniyyah. [in Arabic].
- Purjavādi, Nasrollāh (1988). "Do asar-e kohan dar samā' (two old texts abut samā')". *Ma āref*. no. 3. p 3 – 78. [In persian].
- Purjavādi, Nasrollāh (2002). *Do Mojadded (two Renewers of Faith: studies on Gazzālī and faxruddin-e Rāzi)*. Tehran: Tehran university press. [In persian]
- Purjavādi, Nasrollāh (2008). "Adabiyāt-e Tasavvof (literature of Tasavvof)". *Dāyeratolmā āref-e eslāmi* (The Great Islamic Encyclopedia). ed. Kāzem Musavi Bojnurdi. vol. 15. Tehran: Center of The Great Islamic Encyclopedia. [In persian].
- Purjavādi, Nasrollāh (2017). "Samā'" *Dānešnāme-ye Jahān-e Eslām* (Encyclopedia of the World of Islam). vol. 24. Tehran: Center of The Great Islamic Encyclopedia. [In persian].
- Propp, Vladimir Yakovlevich (2018). *Rixt-šenāsiye qesse-hāye pariyān* (Morphology of the folktale). tr. Fereydun Badre'i. Tehran: Tus. [In persian].
- Purnāmdāriyān, Taqī (2015). *Didār bā Simurq* (The vision of simurq). Tehran: Institute of Humanities and Cultural Studies. [In Persian].
- Sarrāj Tusi, Abu Nasr abadollāh ibn Ali (1914). *Al-Loma' fi al-Tasawuf*. ed. Reynold Alleyne Nicholson. Tehran: Jahān. [offset] [in Arabic].
- Solami, Abu Abd al-Rahmān (1960). *Tabaqāt al-sufiyyah*. ed. Johannes Pedersen. Leiden: Brill. [in Arabic].